

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

1. ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ

Շիրակավանի տարարնույթ հուշարձանների շարքում թե պահպանվածության և թե տարածքի ընդգրկման առումով առանձնանում են վաղ երկաթի դարաշրջանին պատկանողները: Այս շրջափուլի հուշարձանները, որոնք ընդգրկված են I և II պեղավայրերում, ներկայացված են ընդհանուր կառույցների համալիրներով, օժանդակ կառույցներով (*Ռ.Թորոսյան, Օ.Խնկիկյան, Լ.Պետրոսյան, 1992, էջ 15-19*):

Հետաքրքիր արդյունքներ տվեցին և շերտագրական փոստրակի պեղումները:

Ա. Առաքին պեղավայր (պեղ. Օ.Խնկիկյան) - հետազոտվող դարաշրջանին են պատկանում VI և VIII շինությունները: Հավանաբար այս շրջափուլին (րոլոր ղեպքերում ոչ ավելի վաղ, քան ուշ բրոնզի դարաշրջանի վերջին փուլը) է պատկանում և VII կիսակառույց սենյակի (ինչպես նշվեց, այդտեղից նյութեր չհայտնաբերվեցին), ինչը փաստվում է շերտագրական տվյալներով, ուշ բրոնզեդարյան վաղ շրջանի նյութեր պարունակող շերտից 0.6մ բարձրության վրա գտնվող այս կառույցի սալապատ հասակը արևելյան մասում մասամբ ավերվել էր մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող դամբարանի, իսկ արևմտյան հատվածը՝ VIII կառույցի արևելյան պատի կառուցման ժամանակ և այդ պատից ցածր էր 10-15սմ: Այս տեսակետից ևս № 8 կառույցի պեղումների արդյունքները կարևորվեն էին և ձեռք բերում առանձնահատուկ նշանակություն: Կրկնողություններից խուսափելու նպատակով նշենք, որ VIII կառույցից հայտնաբերված նյութերը թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VIII դդ.: Հետևաբար VII շինությունը կարող էր կառուցված լինել մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում: Ինչ վերաբերում է VIII կառույցին, ապա դրա շինարարության սկզբունքը նույնն է, ինչ և նախորդներինը. վերջինիս հարավային մայր հողի կտրվածքին հենված պատի ետևում կարծր կավաշաղախի շերտն էր: Այս մանրամասները առկա էին մ.թ.ա. III հազ. շինարարական ավանդույթներում: Նույն սկզբունքով էր կառուցված և VI շինությունը: Վերջինս VII սենյակի հարավակողմյան պատից անջատված էր մայր հողի 2.5մ լայնություն ունեցող շերտով: Հատակագծում անկանոն տեսք ունեցող այս կառույցի (երկար.՝ 9.7-10.2մ, լայն.՝ 3-5մ) նյութիսային և արևելյան, համեմատաբար խոշոր քարերով կառուցված պատերը հենված էին մայր հողի կտրվածքին:

Կառուցողական այլ մանրամասներից գուրկ այս շինությունում, որտեղ մշակութային շերտի հզորությունը տատանվում էր 1.1-1.2մ միջև (ղրանից ցած մայր հողն էր), հայտնարերվեցին կրվի, ձիու, այծի, եգի, եղջերուի ոսկորներ (գանգերի մասեր, եղջյուրներ, կրնքոսկր, ծնոտներ, ազդրոսկրեր), ինչպես և երկու շան, գայլի ու աղվեսի մեկական գանգեր: Այս սյուսերոց բացի գտնվեցին ոսկրից պատրաստված երկու մրճիկաձև կախիկ (աղ. XLIX, 22,23), կասյույտ ապակուց ուլունք (աղ. XLIX, 24), հերունի մաս (աղ. XLIX, 21), կճուճների (աղ. XLIX, 14-19), քրեղանների (աղ. XLIX, 8-12), բաժակների (աղ. XLIX, 1-4) և այլ խնցանոթների ռեկորներ (աղ. XLIX, 5-7): Նյութերից վերջինը տուֆից պատրաստված անվակաձև կախիկն էր, որը կրկնում էր նախորդ շրջանների նմուշներին: Հայտնարերված նյութերի վեճակը, ինչպես և VI կառույցի շինարարական առանձնահատկությունները ենթադրել են առաջին, որ այս կառույցը օժանդակ նշանակություն է ունեցել: Հավանարար նման նշանակություն է ունեցել և ութերորդը, որի շինարարության ժամանակ ավերվել էր ոչ միայն II կացարանի հարավային հատվածը, այլև՝ III սենյակը արևմտյան պատը: VIII շինության արևելյան պատի ետևում գտնվող «հորերի», ավելի ճիշտ կավակերտ, ցածր պատերով շինությունների մեջ եղած կավաշաղախից (այդ շինությունների մոսկից գտնվեցին երկու շարժական կրակարանների մասեր աղ. XLIX, 25 և անասունների եղջյուրներ, ողնաշարի մասեր, ծնոտներ) հայտնարերված խնցանոթների սակավաթիվ ռեկորները ժամանակակից են այս կառույցից հայտնարերվածներին: Հետևարար այս կառույցի շինարարները ավերելով մթա. III եագ. շերտը, հասել էին մինչև № 3 կացարանի հարավային պատը: Ութերորդ կառույցը ևս հյուսիս-հարավ էր ուղղված և հատակագծում ուղղանկյունաձև էր (երկար.՝ 10.5մ): Վերջինիս հարավային պատը (երկար.՝ 2.8մ) հենված էր մայր հողի կտրվածքին, իսկ արևմտյան պատի հարավային մասում 0.8մ լայնությամբ բացվածք կար: Վերջինիս դիմաց, 0.7մ հեռավորության վրա, բացվեց 68 սմ բարձրություն և 1.6մ տրամագիծ ունեցող, հատակագծում փոքրիկ ձվաձև տեսքով, մանր ու միջին չափերի քարերից պատրաստված թոնրաձև շինություն, որի հարավային մի փոքրիկ հատվածը ավերված էր: Այս կառույցի տեղտեղ կավածեփը պտիպանած պատերին, հատկապես հատակին, առկա էին երկարատև, կրակից գոյացած հեսքեր: Ամենայն հավանականությամբ այս շինույթը հնոց, և որն առավել հավանական է, թոնիր է եղել: Տեղին է նշել, որ նման ժամանակավոր թոնիրներ, մինչև վերջին ժամանակներս գործածվում էին հայոց մեջ և հայտնի էին «սարի թոնիր», կամ «թեթև թոնիր» անուններով: Այս շինության թոնիր լինելու օգտին են իռոսում և մոտակայքում հայտնարերված երկու նավակաձև աղորիքները: Մեկ այլ աղորիքի ռեկոր, որի հարթ մտկերեսին շրջանաձև փոսիկ էր արված, գտնվեց մոտքի մեջ. հավանարար սյուն կրակաքար էր հանդիսացել: Արևելյան պատի տակ հայտնարերվեցին ուղղանկյունաձև օջախի կավակերտ մնացորդներ: Կառույցի հյուսիսակողմյան պատը բացակայում էր: Այդ հատվածում, բացվեց երկրորդ թոնրաձև շինությունը, որը ձևով ու չափերով կրկնում էր նախորդին: Ութերորդ կառույցում, որտեղ մշակութային շերտի հզորությունը կազմում էր 1-1.1մ, հայտնարերվեցին երկաթ սրի շեղրի ռեկոր (աղ. XLIX, 31), գլաքարից սրոց (աղ. XLIX, 29), արծաթա-

գույն մակերեսով ապակե ուլունք (աղ. XLIX, 26), սանդի ու սանդկոթի մասեր (աղ. XLIX, 28), հերուն (աղ. XLIX, 30), քրեղանների ռեկորներ (աղ. XLIX, 33-37), ոսկոե թերթիկեց ուլունք (աղ. XLIX, 27). եղջյուրից պատրաստված գործիք. որը հիմքում տաշված էր և կենտրոնում փոսիկ ուներ (աղ. XLIX, 32): Մյուս նյութերը ներկայացված են խոշոր եղջերավոր անասունների 9 ճանով, ծնոտներով, եղջյուրներով և ձիու ոսկորներով:

Հայտնարեւրված նյութերից *բաժակները* չորսն են. ունեն կենտրոնում թեթևակե լայնացող, սև կամ գորշ խամրած մակերեսով գլանաձև իրան և դուրս թեքված սրվող, մեկ դեպքում՝ դուրս ճկված, կլորացող շուրթ (աղ. XLIX, 1-4): Անոթներից երեքի իրանները զոտևորված են ակոսներով: Գլանաձև իրանով, լայնապռունկ մեկը ներսի կողմից ակոսով է գոտևորված (աղ. XLIX, 5), իսկ շուրթի տակ անցքեր են թացված: Անոթներից մյուսը շրթից սկեվող օղակաձև կանթ ունի: Այս ռեկորների սև. անփայլ մակերեսները մրապատ են (աղ. XLIX, 6):

Ատորին մասում շեշտակե ներս թեքվող իրան ունի *գավաթը*: Վերջինիս սև փայլեցրած մակերեսը զարդարված է ակոսներով ու մատներով (աղ. XLIX, 7): Առանձին թազնազանութուն չի դիտվում և *կճուճների* ձևերում: Սրանք կլորացող իրան. կարծվիզ և դուրս ճկված, կլորացող շուրթ ունեցող անոթներ են, որոնց սև. անփայլ. մրոտված մակերեսները զարդարված են ակոսներով, հատիկներով, փորագիր ալիքազօծերով, մեկ դեպքում՝ ուռուցիկ պարանաձև գոտիով (աղ. XLIX, 14-17, 19): Կճուճների այս խմբում առանձնանում է մեկը: Այն սև, անփայլ մակերես, զնդաձև իրան և հարթ կարած, դեպի ներս զրեթե սուր անկյուն կազմող ձևավորված շուրթ ունի: Վերջինս զարդարված է փորագիր ալիքազօծերի երկեւ շարքով: Նույն զարդազօծերն են տարված և անոթի ուսը գոտևորող ակեսի երկու կողմերում (աղ. XLIX, 18): Հավանարար կճուճի կամ սափորի իրանի ռեկեր է և դրոշմմտմը ստացված սեպիկներով զարդարվածը (աղ. XLIX, 20):

Վեցերորդ կառույցից հայտնարեւրված ինեցանոթների վերջին խումրն են կազմում *քրեղանները*: Դրանցից երկուսը վերին վեսում զրեթե ուղիղ կողերով և դուրս ճկվող շուրթով ավարտվող ամաններ են, որոնց իրանները ստորին հատվածում սահուն անցումով կլորանում են: Ամաններն ունեն սև անփայլ (աղ. XLIX, 9) և թույլ փայլեցրած (աղ. XLIX, 8) մակերեսներ: Քրեղաններից մյուս երկուսը վերին կեսում թեթևակի ներս հակվող ուղիղ կողեր և փոքր-ինչ կլորացող շուրթ ունեն: Ամանների սև, անփայլ (աղ. XLIX, 11) և կամ թույլ փայլեցրած (աղ. XLIX, 10) մակերեսները զարդարված են իրարից հեռու տարված կամ իրար հաջորդող ակոսներով: Քրեղաններից վերջինը վերին մասում ուղիղ և դեպի հատակը կլորացող իրան ունի: Սև փայլեցրած մակերեսը վերին հատվածում զարդարված է զույգ ակեսագոտիներով, որոնք թեթևակե գոգավորելով ամանի կեղերը, վերջիններիս ծալազարդ, տեսք են սուալիս (աղ. XLIX, 12): Պայմանակամորեն ամանների այս խմբում ենք դասում ձեռքածեփ սև, փայլեցրած մակերես և հաստ սլատեր ունեցող *թասիկը* կամ «*աղամանը*», որն ունի ստորին կեսում կլորացող, իսկ վերինում՝ դուրս ճկվող շուրթով ավարտվող գոգավորված իրան (աղ. XLIX, 13):

Նշենք միայն. որ չորս նմուշով ներկայացված քրեղաններից երկուսը միանման ստորին կետում կլորացող, իսկ վերին մասում գրեթե ուղիղ կողերով խոշոր ամաններ են, որոնք ավարտվում են դեպի ներս ու դուրս սբվող. կտրվածքում երկվտցածև. դեպի դուրս թեք կտրած շուրթով Ամանների դարչնագույն, սև բծերով ծածկված (աղ. XLIX, 33) և կամ սև (աղ. XLIX, 35), թույլ փայլեցրած մակերեսները մեկ դեպքում արտաքին (աղ. XLIX, 33), մյուսում՝ ներսի կողմից, զարդարված են թույլ սեղմմամբ ստացված գծերով: Քրեղաններից մյուս երկուսը դուրս ճկված. կլորացող շուրթով, վերին մասում գոգավորվող, իսկ ստորինում՝ շեշտված անցումով իրան ունեցող ամաններ են, որոնցից մեկի սև խամրած մակերեսը զարդարված է փայլեցմամբ ստացված երիզներով (աղ. XLIX, 34), իսկ մյուսի աղյուսագույն մակերեսն անզարդ է (աղ. XLIX, 36): Աղյուսագույն, թերևս կարմրավարդագույն մակերես ունի և թասը, որի հաբթահատակ, ցածր, ուղիղ կողերով իրանը ավարտվում է թեթևակի կլորացող շուրթով (աղ. XLIX, 37):

Միատեսակ են և. *շարժական կրակարանները*: Արանք ուղղանկյունածև, երկայնական պատերը ուղիղ, իսկ անկյուններում թեթևակի կլորացող բարձր կողերով իրեր են: Վերջիններս հանգչում են կենտրոնում երկայնական բացվածք ունեցող հարթ հատակի վրա: Կրակարաններից մեկե երկայնական պատի վրա թամբածև ելուստներ են արված (աղ. XLIX, 25): Նման կրակարանների վաղ նախածևերը, ինչպես նշվեց, հայտնի են Ուզբեկ-թեփեից (*Жушварева К.Х.*, 1965, էջ 82-83, նկ.15): Շիրակավանի նմուշները ձևով և պատրաստման նրբությամբ պատճենում են Կարմիր բլուրի № 3 պեղավայրի I կացարանի III և IV շերտերից գտնվածներին, որոնք թվագրված են մ.թ.ա. XIIդ. վերջ-XIդ. (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 172-173, նկ 70, 3): Նույն ձևն ունեն և Մեծամորի II սրբարանից ու «երդեհված» շերտից հայտնաբերվածները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. X-VIIIդդ. (*Խանզադյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.,* 1973, էջ 44, 118, նկ. 115): Մ.թ.ա. X-IXդդ. է թվագրում և Ա.Ա.Իեսսենը Ուզ-թեփեի բնակավայրից հայտնաբերված նյութերը, որոնց շարքում առկա են նույն ձևն ունեցող կոակարաններ (*Иессен А.А.*, 1965, նկ. 15, էջ 123): Նման շարժական կոակարաններ հայտնաբերվեցին և Շիրակավանի II պեղավայրից, որը պայմանականորեն «տաճարական թաղամաս» անվանվեց:

Բ. Երկրորդ պեղավայր (պեղ.՝ *Ռ.Մ.Թորոսյան և Լ.Ա.Պեարոսյան*, նկ. 6, հանույթ), գտնվում է I պեղավայրից շուրջ 100մ արևելք և զբաղեցնում է ավելի քան 1500մ² տարածք: Այստեղ մշակութային շերտը տարածվում է բլրի երկթեք՝ հարավահայաց և արևմտահայաց լանջերին: Տեղանքի նման պայմանները թելադրել են, որ շինությունները կառուցվեն արհեստական դարավանդների վրա (նկ.7), որոնք երեք կողմից սահմանափակված են միաշար քարե պատերով:

II պեղավայրի շինությունների մյուս շինարարական առանձնահատկությունն է տեղում առկա բնական ժայռաբեկորների մշակումը և օգտագործումը շինարարական, կենցաղային, ծիսական և այլ նպատակներով (*Լ.Պետրոսյան*, 1994, էջ 18-19):

Նշենք նաև, որ պեղավայրի տարածքով անցնող հեղեղատն այն բաժանել էր եր-

կու մասի, որոնք պայմանականորեն անվանված են աջակողմյան և ձախակողմյան:

Աջակողմյան շինություն 1 - զբաղեցնում է մոտավորապես 50մ² մակերես: Արա հատակագիծը գրեթե սեղանաձև է: Նրա հյուսիսային միաշար պատի մի հատվածը կազմում է բնական ժայռը: 1-1.5մ բարձրությամբ պահպանված այս պատի ետևը լցված է փոշիացած հողով և մանր քարաբեկորներով: Հարավային և արևմտյան պատերը երկշարք են, որոնցից պահպանվել են միայն հիմքի ստորին շարքերը: Հարավային պատի արևելյան եզրը դրված է մեկ այլ բնական ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա: Ժայռի ճակատային մասում, հատակոց քիչ բարձր արված է միջանցիկ անցք, անասուններ կապելու համար, ստորին հորիզոնական հարթեցված մասում արված են երկու (նկ. 6-ի № 6,7 փոսորակներ) 0.4-0.6մ խորությամբ, 0.8-0.9մ տրամագծով փոսեր, որոնք հավանաբար ծառայել են արտադրական նպատակներին: Արևմտյան պատը, կոր անցումով միանում է հյուսիսային պատին: Արևելյան պատը, որը պահպանված է երեք լար բարձրությամբ (1.34մ բարձրություն) սահմանափակվում է շինության տվյալ կողմի երկու ժայռերի միջև բաց մնացած 2.3մ տարածությունում: Այս շինության հյուսիս-արևելյան մասում հատակը սալապատ է: Այստեղ, ուղղահայաց դիրքով դրված է (0.3մ բարձրությամբ, 0.2մ լայնությամբ) մեկ երեսը հարթեցված միջանցիկ անցքով տուֆ քար: Բացառված չէ նրա արտադրական նպատակեն ծառայած լինելը: Հատակ մնացած հատվածները կավացեխից են և 0.15մ ցած են սալահատակոց: Շինության արևմտյան մասում առկա են մանր քարերով շարված երկու փոքր կառույցներ, որոնց միջից, բացի մի քանի խեցանոթների բեկորներից, այլ նյութեր չհայտնաբերվեցին: Սրանք ամենայն հավանակա- նությամբ հանդիսացել են պահեսա-եորեր: Սրանց հարևանությամբ առկա է նաև մեկ այլ, հասակե մեջ փորված, շուրջը քաբերով շարված 62սմ խորությամբ, 40սմ տրամագծով հոր (նկ. 6.Բ և նկ. 8): Հետաքրքիր է նկատել, որ հորի պատերը շարված են գործածությունից դուրս եկած աղորիքների և սանդերի բեկորներով: Պահեստ- հորերի այս տեսակը լայն կիրառություն է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակների կենցաղում, որոնք լավ հայտնի են բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին պատկանող բազմաթիվ հուշարձաններում:

Շինության հյուսիսային կեսում, որտեղ մշակութային շերտը պահպանված էր բավական անաղարտ վրձակում և ուներ 1մ հզորություն, պատի դիմաց բացվեց հետաքրքիր մի անկյուն, որտեղից եայտնաբերվեցին սիլիկատային իարամի մնացորդներ, ջարդված աղորիքների բեկորներ, տրորիչներ, կոկոչներ, կեսամշակ եղջյուրի մի բեկոր, գնդաձև մի քար և այլն: Սրանց դիմաց, հասակի վրա թափված էին բազմաթիվ խեցանոթների բեկորներ, որոնց շարքում ուշագրավ են թասերը, կետազարդ և հատիկազարդ կճուճները և այլն: Հայտնաբերված նյութերի կուտակման պատ- ճառով այս անկյունը պայմանականորեն անվանեցինք I անտեսական անկյուն: Արա- նից 2.5մ դեպի արևմուտք, նույն պատի դիմաց, յիված քարերի միջավայրում հայտ- նաբերվեց դարձյալ աշխատանքային գործիքների կուտակում: Այս անվանվեց II տնտեսական անկյուն: Այստեղ առկա էին ծեծիչներ, փոքր սանդեր և այլն:

Ուշագրավ են նաև մի ամանի հասակի մեջ լցված բազմաթիվ վանակատի ցլեփ-

ները, որոնցից և ոչ մեկի վրա չկա մշակման հետք: Նույն վայրում հայտնաբերվեցին նաև խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներ՝ սև և գորշ հարդաբված ու փայլեցված մակերեսներով, ներճկված գուտիներով գարդարված թասեր, ելուստ-բոնակիվ թասիկ, միակամթ գավաթներ, հատիկազարդ կճուճներ և այլն: Բացի այդ, այստեղ ևս գտնվեցին սիլիկատային խարամի բազմաթիվ մնացորդներ: Գործիքների և խարամի նման կուտակումները այս շինությունում, ինչպես նաև դրա արևմտյան պատից դուրս «ադրանոցում» գտնված հարթ տապարիկի կաղապարը և հարավային պատից դուրս բացված հնոցի մնացորդները հիմք են տալիս մտածելու, որ գործ ունենք մետաղագործական արհեստանոցի հետ:

Նշենք, որ II «տնտեսական անկյան» տարածքում, հյուսիսային պատի հիմքը հանդիսացող բնական ժայռի վրա, հատակի մակարդակին առկա են 0.15սմ տրամագծով, 7-8սմ խորությամբ փոսիկներ, որպիսիք կան նաև աջափնյակի II շինությունում, դրանց նշանակությունը դեռես պարզված չէ (օխական կամ արտադրական):

Աջակողմյան շինություն II - կից է № 1 շինությանը (հյուսիսից) և զբաղեցնում է մոտավորապես 63մ² մակերես: Այս շինության հարավային պատն է հանդիսանում նախորդ շինության հյուսիսային աղեղնաձև պատի մի հատվածը և մեծ քարաժայռը: II շինության սալահատակը պատից հեռու է 0.5մ: Այդ տարածությունը լցված է փոշիացած հողով և մանր քարաբեկորներով, ինչը հիմք է տալիս մտածելու, որ այս երկու շինությունների համար ընդհանուր կիող պատի վերկի մասը կառուցված է եղել քարերի երկու շարքով: Մի շարքը դրվել է միաշար հենապատի վրա, իսկ մյուս երեսը շարվել է մանր քարաբեկորներով և կավացեխով:

Երկիրող շինության հյուսիսային՝ 0.5-0.7մ բարձրությամբ պահպանված պատը կառուցված է միջին մեծության անմշակ քարերի երկու շարքով, որոնց միջև լցված են մանր քարաբեկիբներ և կավացեխ: Պատի արևմտյան շտրունակությունը մշակված ժայռի կտրվածքն է. որի ստորին մասը, հատակի մուկաբղակին հարթեցված է և ծառայել է որպես քարաշեն ետակ. Այս երևույթը դիտվում է և ուրարտական ճարտարապետությունում, ժայռեղեն բլուրների վրա ամրոցների և այլ շինությունների պատերի կառուցման ժամանակ. Որպես լավագույն օրինակ կարող ենք նշել Արգիշտիիսիլիի պալատական շենքի արևմտյան պատի ժայռեղեն հատվածները (*Мартыросян А.А.*, 1974, էջ 49, նկ.30; *Ղաֆաղարյան Կ.Կ.*, 1984): Երկիրող շինության արևելյան պատը պահպանված է 1.5-1.8մ բարձրությամբ, որը հյուսիս-հարավում ավարտվում է բնական տուֆե ժայռերով, Շինության այս հատվածը դեպի արևելք երկու մետրով դուրս է ընկած ընդեանուր հատակագծից: Դրա հետևանքով սենյակին կից ստեղծվել է քառանկյունի հատակագծով, հետաքրքիր մանրամասներ ունեցող խորշ: Խորշի և II շինության հարավային պատն են կազմում արևելյան փոսիկներով ու ավագանով ձևավորված (արևելքից) և 0 կիտը հանդիսացող մեծ ժայռերը (տե՛ս նկ. 6, № 12), որոնց միջև բաց մնացած փոքր տարածությունը շարված է միաշար հենապատով (նկ. 9): Այս շինություն հատակը ամբողջությամբ սալապատ է: Նրա հյուսիս-արևմտյան հատվածը սալապատված է անմշակ, երբեմն էլ մասամբ հարթեցված մակերեսներով, միջին և մանր չափերի սալերով, իսկ արևելյան և հա-

րավ-արևելյան հատվածի հատակն են կազմում բնական ժայռերի հարթեցված մակերեսները, որոնց վրա արված են չորս՝ 0.3-0.5մ խորությամբ, 0.35-0.4մ տրամագծով փոսիկներ (նկ.6, № 8,11): Սենյակի հատակի երկաստիճան է:

Երկիրող շինության հյուսիսային պատից երկու մետր դեպի հարավ առկա է սենյակի ողջ երկայնքով, արևելք-անմուռը ձգվող միաշար պատ, որը շինության ընդհանուր հատակի մակարդակից բարձր է 0.2-0.3մ և կատարել է թմբիկի (հարթակ-մահիճի) դեր: Թմբիկն վրա բացվեց գետնի մեջ փորված, եզրերը քարերով շարված. մեջը մոխրով լի պայտածև օջախ: Օջախին կից, առկա է քարերով շարված և կավացեխով սվաղված 2մ երկարությամբ, 0.4մ բարձրությամբ և 0.6մ լայնությամբ նստարան: Այս կացարանի հյուսիս-արևմտյան կեսում ընկած 3մ² մակերեսով, 0.8մ բարձրությամբ պահպանված մեկ այլ հարթակ, որի նմանակի ընկած է նաև Շիրակավանի բնակատեղիի I պեղավայրում:

Ընդարձակ թմբիկը հարավային կողմից եզերող պատից դուրս, նրա հարավ-արևելյան ժայռում, առկա է 1.2մ խորությամբ, 1.1 մ տրամագծով, հատակն մեջ փորված, շուրջը քարերով շարված մի հոր (նկ.6 a, և նկ. 8), որը լցված էր մոխրով և ոսկորներով, Նրա մեկ երրորդ մասը ծածկված է թմբիկի հարավային պատով, հանգամանք, որը վեայում է II շինությունում կատարված վերակառուցման մասին:

Առանձնապես հետաքրքիր են II շինության հարավ-արևելյան մասի հատակի մանրամասները: Այստեղ վերոհիշյալ հորից դեպի հարավ, եսկայական ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա արված են մոտավորապես համահավասար չափերի չորս փոսեր (նկ. 6, № 8-11): Այս անկյան հետաքրքիր մանրամասներից է նաև հարավային պատի արևելյան հատվածում գտնվող ավազանակիր խոշոր ժայռը, որի կեսից ավելին գտնվել է խորշում (նկ.11): Այս ժայռի արևմտահայաց երեսին, գետնի մակերեսից 0.4մ բարձրության վրա արված են երկու՝ 0.15մ տրամագծով, 0.3-0.5մ խորությամբ փոսիկներ, որոնց նմանակը բացվել էր և I շինությունում: Հետաքրքիր է նաև II շինության հարավային կողմում, միաշար պատերով ծածկող հատակագիծ ունեցող, 6մ² մակիղես զբաղեցնող կառույցը (նկ. 6ա): Սրա արևելյան պատի մի մասը ծածկում է II շինության հարավային պատի հատվածը հանդիսացող փոսիկներով և ավազանով ձևավորված ժայռը (նկ. 6, 12), իսկ հյուսիսային պատը կիսով չավւ ծածկում է եատակի մեջ փորված վերոհիշյալ փոսիկներից մեկի: Այս հանգամանքները ևս ակնառու կիրպով վեայում են II շինությունում կատարված վերակառուցումների մասին: Ուշագրավ է նաև այն, որ կառույցի 1.1մ բարձրությամբ պահպանված պատերից և ոչ մեկի մեջ չկա դրան բացվածք, որը և հիմք է տալիս ենթադրելու այն ևս հանդիսացել է ամրար, ինչպես I շինության նմանատիպ կառույցները: Այսպիսով, ելնելով աջակողմյան II շինության կառուցողական մանրամասներից, կարող ենք ասել, որ այն սկզբնական շրջանում եավանաբար հանդիսացել է պաշտամունքային նպատակներին ծառայած մեծ դահլիճ, որի փաստացի վկայություններն են հանդիսանում հիշատակված փոսիկները, ավազանները, զոեաբերվող կենդանիներին կապելու համար արված անցքերը և այլն: Լքվելուց հետո, կարճ ժամանակ անց, նրա մեջ կառուցվել է մեկ բնակելի տուն և ամբար: Այդ են վկայում II շինության

տարրեր շինարարական շերտերից հայտնաբերված, ժամանակագրական տարրերություն չդրսևորող նյութական մշակույթի նմուշները՝ սև և գորշ փայլեցված և հարդարված մակերեսներով կճուճները, թասերը, քրեղանները, ռանկայանման անոթները և այլն:

Աջակողմյան շինություն III - գտնվում է նախորդ շինության հյուսիս-արևելյան կողմում և զբաղեցնում է 40մ² մակերես (նկ. 6, 11): Արա հատակը նախորդից ընկած է 1.8-2մ: Հյուսիս-արևելյան պատնեցն են կազմում երկու իրար դիմաց և մեկ ներս ընկած խոշոր ժայռերը, որոնց վրա արված են միջանցիկ անցքեր: Հյուսիսային պատնեցն է կազմում մեկ այլ խոշոր ժայռ, որի վրա ևս առկա է միջանցիկ անցք: Արա և հյուսիս-արևելյան պատնեցը կազմող ժայռի միջև ընկած մնացած փոքր տարածությունը շարված է միաշար պատով: III շինության հարավային պատը երկշարք է, իսկ հյուսիս-արևմտյանը լանջի թեքության պատճառով չի պահպանվել:

Ներկայացվող շինության հատակը կազմված է ավազից և մ.թ.ա. II հազարամյանի վերջին պատկանող նյութական մշակույթի թափոններից, որը սվաղված է 10-12սմ հաստությամբ կավացեխով: Այս շինության հյուսիս-արևելյան հատվածի հատակն են կազմում երկու տարրեր չափերի սալեր: Արանցից մենի վրա նկ. 6, 13 արված է մեկ կոնաձև փորված, մեկ շրջանաձև և երկու երկարուկ, տարրեր խորության փոսիկներ, իսկ մյուսի վրա արված է մեկ երկարուկ փոս (նկ. 9): Տարատեսակ փոսիկների և կենդանիների կապելու նպատակով ծառայած անցքերի առկայությունը III շինությունում հիմք է տալիս ենթադրել, որ սյուն ևս, ինչպես և նախորդը, ծառայել է ծիսական-արարողական նպատակներին: Երրորդ շինության արևմտյան մասում ընկած ուղղանկյունաձև, իրար միացած միաշար պատերի հիմնամասեր: Թվում է, որ դրանք II շինարարական շերտին պատկանող ինչ-որ շինության փլատակներ են:

Երրորդ շինությունից հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշները կոնկրետ են նախորդներին, միայն այն տարրերությամբ, որ այստեղ հայտնաբերվեցին նաև կարմիր հարդարված մակերեսներով երկու թասերի ռեկորդներ:

Պեղումների ժամանակ պարզվեց որ III շինության հարավային պատը թեքվելով դեպի արևելք, նախ միանում է մեկ խոշոր ժայռաբեկորի ապա շարունակվելով միանում է II պեղավայրի արևելյան ծայրամասը հանդիսացող քարաժայռին, որի վրա փորագրված է օձ եիչեցնող պատկեր (նկ. 10): Քարաժայռի մակերեսը թույլ հարդարված է: Քարի վերին՝ արևելյան հատվածում պատկերված է 2-3սմ խորությամբ, 5-6սմ լայնությամբ, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ օգվող օձազալար պատկեր: Ատորին՝ արևմտյան հատվածում արված է 20-24սմ լայնությամբ, 12-18սմ ընդհանրությամբ հորիզոնական, նորից հյոսիս-հարավ ուղղությամբ ձգվող հարթակ, որը արևմտյան կողմում մի փոքր ընդհատվածություն ունի: Այս երկուսի արանքում, քարի հյոսիսային եզրի կենտրոնական մասում ևս արված է 80սմ երկարությամբ փորված հարթակ: Այս քարի հարավ-արևելյան եզրին արված է միջանցիկ անցք: Աջակողմյան շինությունների եամալիքը լրացնելու և ամրոջացնելու նպատակով պեղման աշխատանքները տեղափոխեցինք ընկած շինությունների արևմտյան կողմը: Այսպես պեղված 15x5մ տարածության մեջ դիտվեցին միայն առանձին պատերի փոքր հատվածների

փլատակներ և մեկ քարաշեն օջախի մնացորդներ: Տպավորությունն այնպիսին է, որ այստեղ սկզբնական շրջանում գոյություն են ունեցել ինչ-որ շինություններ. որոնք հետագայում ավերվել են, և այդ տարածությունը վեր է ածվել աղբանոցի: Այստեղ նյութական մշակույթի մնուչներով հարուստ թափոնի շերտի հզորությունը հասնում է 1.2 մետր, որի միջից հայտնարերվեցին ամենատարբեր խեցանոթների բազմաթիվ ռեկիրներ, օգտագործումից դուրս եկած աղորիքների մասեր, մեծ քանակությամբ խարամի մնացորդներ և տուֆ քարից պատրաստված, հարթ տապարիկի կաղապարի մի փեղկի ռեկոր:

Արևելք-արևմուտք ծոված հեղեղատով տարանջատված II պեղավայրի աջակողմյան և ձախսկողմյան մտսերի փոխադարձ կապերը վեր հանելու նպատակով պեղումները շարունակվեցին հեղեղաստի աջ ափին մասամբ պահպանված հատվածներում: Այստեղ I շինության եարավառին պստին կից բացվեց քարաշար կիսաշրջանաձև, որոշ չափով պաստի տակ մտնող փոքրիկ կառույց: Նրա միջից հայտնաբերվեցին կիսակի երկարատև, ազդեցությունից շիկացած կավը ռեկիրներ, մեծ քանակությամբ սիլիկատային խարամի մնացորդներ և մոխիր: Այս փաստերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այստեղ մենք գործ ունենք հնոցի մնացորդների հետ: Առաջին շինության արևելյան կողմում ընկած միաշար քարերով շարված, քառանկյունաձև հատակագծով շինության կիս մաս (նկ. 6, Գ), որի մյուս կիսն ավերել էր հեղեղատը: Սրանից դեպի արևելք ընկած տարածության վրա ընկած ճորից միաշար պատերով երկու փոքր շինությունների հիմնապատեր (նկ. 6, ա, ր): Օձի պատկերով ժայռի արևմտյան կողմում ընկած կիսաշրջանաձև ինչ-որ շինության և հյուսիս-հարավ ծովող հեղեղատով ընդհատված պատի հետքեր: Այսպիսով, ելնելով վերոհիշյալ շինությունների դեպի հարավ ծովող պատերի հատվածարտր պահպանվածության իրավիճակից կարող ենք ասել, որ հեղեղաստի, ներկայումս տարանջատված աջ և ձախսկողմի սկզբանե օրգանապես կապված են եղել միմյանց հետ և կառուցապատվել են մի ընդհանուր ճարտարապետական-հատակագծային պլանով: Այդ են վկայում և ձախսկողմյան ետտվածում պեղված լրիվ և թերի պահպանված շինությունների մնացորդները: Ձախսկողմյան պեղումները սկսեցինք նրա ետրավ-արևմտյան մասում հեղեղաստի եզրին կիսով չափ երևացող ժայռարեկիրի մոտից: Նրա շրջակայքը հողից մաքրելուց հետո պարզվեց, որ այն մասամբ մշակված ընկած ժայռ է, որի կենտրոնում փորված է կլորացող անկյուններով քառանկյունաձև մի ավազան, որի հարավ-արևմտյան եզրին արված է անցք (նկ. 6, 4): Թվում է, որ այն հանդիսացել է պաշտամունքային նպատակների ծառայած ինչ-որ շինության մի տնկյուն: Եվ իրոք, նրա հարավային կողմում հետագա պեղումների ընթացքում ընկած եռաստիճան մշակված մի ժայռ: Արա ստորին և միջին հորթակների վրա փորված են մեկական շրջանաձև ավազան, իսկ վերին ամենաբարձր հարթույնը եարթ է, որի վրա եավանարար զրվել են կիւռքեր (նկ. 11): Հետագայում պարզվեց, որ վերոհիշյալ ժայռարեկիրները կատարել են նաև դրանցից դեպի արևելք գտնվող շինության (նկ. 6, 16) հարավային և հարավ-արևմտյան պատերի դեր: Այս ոչ լրիվ պահպանված շինությունը զրաղեցնում է 16մ² մակերես: Սրա հարավային երկշար պատն ունի 1.5-2մ

հաստություն: Պատի ներսի շարքի հարավային եզրը հենված է վերոհիշյալ բազմաստիճան մշակված ժայռին, իսկ հակառակ երեսի շարքի նույն եզրը միացված է ձախափնյակի I շինության ավազանակիր ժայռին: Ներկայացվող շինության հարավային անկյունը լրացուցիչ ամրացված է միշար՝ հարավային և արևելյան պատերն իրար կապող աղեղնաձև պատով: Այս շինության հարավային պատի արևելյան եզրը հենած է մեկ այլ բնական ժայռի, որի հյուսիսային եզրի մի փոքր մասը կառույցի համար ծառայել է որպես արևելյան պատի մի հատված: Արա շարունակությունը հանդիսացող պատը շարված է միջին չափի քարերի երկու շարքով և ունի 1մ հաստություն: Շինության հյուսիսային պատը հեղեղաստի ակտիվ զործունեության պատճառով բացակայում է: Հեղեղաստի ակտիվության պատճառով այս շինության նյութական մշակույթի շերտը ինչպես քայքայված էր: Հարավային պատի դիմաց պահպանված 0.6-0.8մ հզորություն ունեցող մշակութային շերտից հայտնաբերվեցին փոքր քանակությամբ հասարակ խոհանոցային կճուճների, սև և գորշ փայլեցված թասերի ու քրեղանների բեկորներ:

Ձախակողմյան շինություն I - գտնվում է նախորդի եարավային կողմում և զբաղեցնում է 45մ2 մակերես (նկ. 61): Արա հյուսիսային պատի շարունակությունն է հանդիսանում բնական ժայռը, որի վրա փորված է ձվածիր՝ 1մ երկարությամբ, 0.4մ խորությամբ ավազան, իսկ նրա եզրին արված են կենդանիներին կառնելու համար անցքեր, որոնք նույնպես ծառայել են ծխական նպատակներին: Միաշար եարավային պատը հենված է զառիթափ լանջի կտրվածքին: Արևելյան պատը ևս կառուցված է միաշար քարերի շարքով, որը միանում է բնական ժայռին: Արա վրա նույնպես փորված է միջանցիկ անցք: Այս շինությունից ևս, նույն եղեղաստի պատճառով, բացակայում է եարավ-արևմտյան պատը: Կառույցի արևմտյան հատվածի հատակը սվաղված է 10-12սմ եաստությամբ ղեղնավուն կավացեխով, իսկ արևելյան, համեմատաբար փոքր մասը՝ սալապատված է: Այստեղ, արևելյան պատից 1մ դեպի արևմուտք առկա է 0.4մ խորությամբ հատակի մեջ փորված 0.6մ տրամագծով շրջանաձև, մոխրով լի մի օջախ: Այս շինության նյութական մշակույթի շերտի հաստությունը (արևելյան և հարավային պատերի դիմաց) հասնում էր 1.2-1.5մ: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշները մեծամասնությամբ խեցեղեն առարկաներ են և կոկնում են նախորդ շինությունից եայտնաբերվածներին:

Ձախակողմյան շինություն II - գտնվում է նախորդի արևելյան կողմում և զբաղեցնում է 5մ2 մակերես: Արա արևմտյան պատը եանդիսանում է № 1 արևելյանը: № II շինության հարավային կիսաշրջանաձև և արևելյան կոր միաշար պատերը եենված են թեք լանջերի կտրվածքներին: Արա եյուսիսային նեղացող մասի պատն է կազմում բնական ժայռը (նկ., 6, 2): Երկոորդ շինության եատակը ևս սվաղված էր հաստ կավացեխով, Քարաշար պատերը պաեպանված են 1.5-1.8մ բարձրությամբ, որոնց մեջ բացակայում է դոան բացվածքը: Այս փաստը եիմք է տալիս ասելու, որ այն հանդիսացել է եարդանոց: Այդ են վկայում նաև տվյալ շինությունում կենցաղային իրերի զրեթե լրիվ բացակայությունը և զգալի քանակությամբ փտած հարդի առկայությունը: Ճիշտ նման իրավոճակ է տիրում սրա արևելյան կողմում գտնվող, մո-

տավորապես 4մ² մակիրես զբաղեցնող շինությունում (Նկ.6, 2ա): Արա հարավային պատը նախորդի արևելյան պատն է հանդիսանում: Հյուսիս-արևելյանը միաշար քարաշեն պատ է, իսկ հարավ-արևելյան կողմում բացակայում է քարաշար պատը, որի դերը կատարել է լանջի բնական կտրվածքը: Արևմտյան կողմում պատի դեր է կատարել բնական ժայռը: Այստեղ ևս բացակայում է դռան բացվածքը: Ելնելով այս շինությունների շինարարական առանձնահատկություններից և դրանցում հայտնաբերված փտած անասնակերի մնացորդների սռկայությունից, մենք հակված ենք դրանք դիտել որպես մարագներ՝ զոհաբերվող կենդանիներին ձմռան ընթացքում անասնակերով ապահովելու համար:

Ձախակողմյան շինություն III - զբաղեցնում է 20մ² մակերես (Նկ. 63): Հարավից կից է նախորդ և № 16 շինություններին: Հարավային պատի մի հատվածը երկաստիճան մշակված ժայռն է, որի յուրաքանչյուր աստիճանի վրա փորված են երեքական 5սմ խորությամբ, 15-20սմ տրամագծով փոսիկներ, որոնք հավանաբար ծառայել են ծխական նպատակներին: Այս շինության դռան բացվածքը ամենայն հավանականությամբ ելել է հյուսիսային և հարավային պատերի միջև: № 3 շինության հատակը նույնպես սվաղված է 10-12սմ հաստությամբ դեղնավուն կավացեխով: Արևելյան պատի դիմաց առկա է 0.7մ լայնությամբ, 0.4մ բարձրությամբ կավացեխով սվաղված մահիճ-նստարան, իսկ արևելյան և հարավային պատերի անկյունամասում կառուցված է 4մ² մակերեսով 0.6մ բարձրությամբ հարթակ:

Ձախակողմյան շինություն IV - հյուսիս-տրևելքից կից է № 3-ին և զբաղեցնում է 21մ² մակերեսում (Նկ. 64): Միաշար արևելյան պատը հենված է լանջի կտրվածքին: Հյուսիսային պատը ևս հրկշար է և ունի 0.7մ հաստություն: Հարավային պատի հետ անկյուն կազմող երկշար պատի մնացորդները ցույց են տալիս, որ այս շինության սահմանները ավարտվել են հենց այստեղ և սահմանափակվել երկշար քարաշեն պատով: Այս շինության հատակն են կազմում բնական երկիւ ժայռերի հարթեցված մակիրեսները: Արանց արանքներում բաց մնացած հատվածները սալապատ են, բացառությամբ հարավային պատի դիմացի մի փոքր հատվածի, որն ընդհանուր հատակի մակարդակից ցտծ է 0.3մ-ով և սվաղված է կավացեխով: Այն ամբողջությամբ լցված էր մոխրով: Սա պատահական չէ, քանի որ նրա արևելյան կողմում շինության հարավային անկյունամասում բացվեցին կիսաշրջանաձև օջախի մնացորդներ: Հետաքրքիր է այն, որ օջախը ոչ թե սովորականի նման հենված էր պատին, այլ կառուցված է պատի մի հատվածը կիսով չափ նեղացնելու հաշվին: Այս շինությունն իր ներքին մանրամասներով ևս առանձնանում է մյուսներից: Դրանք հատակի ժայռերի վրա պատրաստված հրկիւ սյուների խարիսխներն են՝ տեղադրված արևելք-արևմուտք առանցքով, միմյանցից 2մ հեռավորության վրա: Արանցից մեկի կերտված է շինության արևմտյան կեսի հատակի կազմող ժայռի արևելյան եզրին և իբեցից ներկայացնում է տուֆ քարից պատրաստված, 0.5մ տրամագծով շրջանաձև խարիսխ: Մյուս խարիսխը գտնվում է շինության հատակի հանդիսացող բնական ժայռի հարավ-արևելյան եզրին և կիրտած է նույն ժայռից, նրա վերին մակերեսը 0.3մ բարակիցնելու միջոցով: Այն ունի հատած կոնի տեսք, որի վերին մակիրեսի

տրամագիծը 0.2մ է: Սյուների խարիսխների առկայությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ այն ունեցել է հարթ տանիք, որը հենվել է կենտրոնական երկու սյուների վրա: Ժայռահատակի վրա, այս խարիսխից դեպի հյուսիս-արևելք փորված են մեկ շրջանաձև և երեք ձվաձիր՝ 2-5սմ խորությամբ ոչ խորը փոսիկներ: Սրանցից քիչ դեպի արևմուտք առկա են ևս երեք տարատեսակ փոսիկներ: Ի տարբերություն նախորդների, վերջիններս միմյանց են միացված ոչ խորը՝ 3սմ խորությամբ փորված առվակաձև փոսիկներով: Նույն ժայռի արևմտյան եզրին փորված է անցք: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ IV շինության ժայռակերտ հատակների վրա արված տարած փոսիկները ամենայն հավանականությամբ ծառայել են ծխական-արարողական նպատակներին:

Ձախակողմյան № 4 շինությունից հյուսիս-արևելք՝ դեպի օձի պատկերով ժայռն ընկած տարածությունը, հեղեղափակայիվ գործունեության պատճառով, խիստ ավերված է: Այստեղ բացվեց № 14 շինության հյուսիսային պատի արևելյան եզրի հետ օրգանապես միացված 2մ երկարությամբ պահպանված պատի մի հատված: Հայտնաբերված պատի և նյութակտն մշակույթի նմուշների մնացորդները հիմք են տալիս մտածելու, որ ինչպես աջակողմյան մասում, այստեղ ևս շինությունները շարունակվել են մինչև օձի պատկերով քարը, որը հանդիսանում է այս պեղավայրի ծայր-արևելյան ամենաբարձր կետը: Շիրակավանի II պեղավայրի համար հառկան շական է նաև այն, որ գտնվում է բնակավայրի արևելյան ամենաբարձրադիր հատվածում և լավ դիտվում է հնավայրի բոլոր կողմերից: Այսպիսով, ներկայացված պեղավայրի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այստեղ բացված շինություններում, ելնելով դրանց ներքին կահավորման մանրամասներից (ավազաններ, կուռքերի կանգնեցման և գոհված կենդանիների արյունը լցնելու նպատակին ծառայած փոսեր, գոեաբերվող կենդանիներին կապելու համար արված անցքեր և այլն), կատարվել են զոհաբեման հետ կապված ծիսական արարողություններ: Ելնելով վերոհիշյալ փաստերից և դրանց կողքին բացված հացահատիկի պահեստ-հորի ու հարդանոցների առկայությունից կարելի է մտածել, որ մենք գործ ունենք սրբատեղի* ետ:

Ինչպես նշվեց II պեղավայրի պեղումներով ձեռք բերված նյութական արտադրության նմուշները բաղկացած են քարից ու ոսկոցից պատրաստված գործիքներից և խեցեղեն արտադրանքից:

Քարե արտադրանք - ներկայացված է աղորիքներով, սանդերով, ծեծիչ-եղկեչներով, տրորիչներով, հղկեչ-կոկիչներով, քերիչներով, միջուկներով, ծանրոց կախիկներով, ցլեփներով, կոկիչներով, տարատեսակ խսղաքարերով և այլն:

Աղորիքներ - պատրաստված են ծակոտկեն որձաքարից, որոնց աշխատող մակերեսները հարթ են, իսկ վերինը ուռուցիկ (աղ. LV, 13):

Սանդեր - նույնպես պատրաստված են ծակոտկեն որձաքարից (աղ. L, 20,

* Հետաքրքիր է, որ Շիրակավանի և շրջակա գյուղերի բնակիչները մինչև, վերջին տարիներս, շարաք և կիրակի օրերին հավաքվել են «մուրր Մինասի դարը» (այսպես են անվանում տեղացիները II պեղավայրը) մատաղ անելու:

աղ. LV, 12): Առկա են խոշոր և մանր սանդեր, որոնցից վերջինները հավանաբար ծառայել են որպես հավանգներ:

Ծեծիչ-տրորիչներ - պատրաստված են գետաքարերից և ունեն երկարուկ, մի ծայրը լայն, մյուսը նեղ, կլորացող անկյուններով քառակող. ինչպես նաև ձվաձև, գլանաձև և անկանոն խորանարդաձև տեսք (աղ. L, 1-8): Արանք ծառայել են որպես ծեծիչ-սանդկոթ և տրորիչ:

Չղկիչ-կոկիչներ- պատրաստված են գետաքարերից, ունեն բազմանիստ սկավառակաձև, գնդաձև, եռանկյունաձև տեսք (աղ. LV, 11-15): Երկու այլ օրինակ (աղ. LV, 17, 18) պատրաստված են հրաբխալին խարամից: Վերը ներկայացված բոլոր քարե գործիքները հայտնի են սկսած վաղ բրոնզի դարաշրջանից և զրեթե միշտ եանդիպում են միասին: Այդպիսիք եայտնի են Քեթիից (*Петросян Л.А.*, 1989, աղ. 17, 1), Կարմիր-րուրից (*Мартиросян А.А.*, 1961), Մեծամորից (*Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1974, աղ. XII, 1-2), Էլառից (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, աղ. X), հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մի շարք հուշարձաններից (*Եսայն Տ.Ա.*, 1976, արլ. 16,24), Ուզբեղիկ-թեփեից (*Кушнарєва К.Х.*, 1965, էջ.79, եկ.8), Դվինից (*Кушнарєва К.Х.*, 1977, էջ 35, նկ. 53) և այլ հնավայրերից:

Դրանման գործիքներ- պատրաստված են տուֆից (աղ. LI1,2) և գետաքարերից (աղ. LI, 4,5): Սրանց վաղ զուգահեռները եայտնի են Էլառի (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, աղ. X, 6,7) և Նախիջևանի Զյուլ-թեփեի (*Абьбулаев О.А.*, 1965, էջ 43, աղ. 17) վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններից և հարատևում են մինչև մ.թ.ա. I հազ. կեսերը: Դատելով այս գործիքների ձևերից, կարելի է ենթադրել, որ դրանք ծառայել են մորթիներ մշակելու, վերջիններս մսակտորներից և ճարպակտորներից մաքրելու նպատակին: Շիրակավանից հայտնարերված քարե գործիքների մյուս տեսակն են սկավառակաձև միջուկները (աղ. LI, 6), որոնց զուգահեռները հայտնի են Քեթիից (*Петросян Л.А.*, 1989, աղ. 8, նկ. 1-3, մ.թ.ա. III եազ.), Ուչ-թեփեից (*Мочанов Ю.А.*, 1965, նկ.3, ուշ բրոնզ-վարլ երկաթ) և այլ վայրերից:

Ծանրոց-կախիկներ- պատրաստված են տուֆ քարից և ունեն շրջանի տեսք (աղ. L, 19.10): Արանց զուգահեռները եայտնի են բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին պատկանող այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Էլառը (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, աղ. XI, 22), Արգիշտիիխինիլին, (*Мартиросян А.А.*, 1974, էջ. 177, նկ.107, Քեթին, *Պետրոսյան Լ.Ա.*, 1983, էջ 67, արլ. I, 15), Ուչ-թեփեն (*Мочанов Ю.А.*, 1965, էջ 1508) և այլն:

Նետապլաքներ- Վանակասից պատրաստված այս գեներատեսակը նշաձև է (արլ. L, 19): Արանք վաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած, աննշան փոփոխություններ կրելով, լայնորեն օգտագործվել են մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակը ներառյալ և հայտնի են բազմաթիվ հուշարձաններից:

II պեղավայրից եայանարերված քարե իրերի շարքում առկա են նաև զնդաձև քարեր (աղ. L, 9.10), որոնց կիրառությունը պարզ չէ:

Խաղաքարեր- մեկը (արլ. L, 16) պատրաստված է երարխային խարամից՝ մյուսը՝

խեցու ընկորից (աղ. Լ, 15): Այդպիսիք մեծ քանակով հայտնի են Լրգիշտիիփնիլիից*: Երկրորդ պեղավայրի քարե արտադրանքի շարքում մեծ խումր են կազմում քարի մշակման ժամանակ առաջացած տարրեր տեսակր և չափերի ցլեպները (աղ. ԼԼ, 7.8): Ինչպես քարե գործիքների, այնպես էլ ցլեպների առատությունը Շիրսիկավանում ցույց է տալիս, որ մթա. II հազ. վերջ -1 հազարամյակր սկզբում Շիրակավանի ընակրչների կենցաղում մեծ տեղ է զբաղեցրել քարի մշակումը և օգտագործումը: Այդ են վկայում նաև Հայաստանի համաժամանակյա հնավայրերից հայտնարերված մեծ քանակությամր քարե գործիքներն ու ցլեպները:

Մեկ այլ խումր են կազմում ոսկրե գործիքները: Դրանք ներկայանում են հերուններով, իլիկր գլուխներով, ասեղներով, շաղափով, կախիկներով և այլ իրերով (աղ. ԼԼ):

Չերուններ. ունեն ողորկ մակերես, սուր ժայր, լայնացող վերին մաս (աղ. ԼԼ, 1-3). որոշ նմուշների վերին մասում անցք կա: Չերունները հայտնի են աարրեր ժամանակաշրջաններին պատկանող հուշարձաններից: Նման ժամանակագրակսն ընդգրկում ունեն նաև ասեղները (աղ. ԼԼ, 4):

Իլիկի գլուխ - ունեն կրսագնդածև տեսք (աղ. ԼԼ, 10): Արանց զուգահեռները հայտնի են տարրեր դարաշրջանների պասկանող հուշարձաններից:

Շաղափ - ունի վերին մասում րարակող և դեպի ցած լայնացող, կոնածև տեսք. որի հիմքում արված անցքի մեջ ամրացված է երկաթե սուր ժայրակալ (աղ. ԼԼ, 5): Ազգագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ նման շաղափները հանդիսացել են աղեղնածև գայլիկոնների րաղկացուցիչ մաս (*Բդոյան Վ.*, 1972, էջ 403, նկ. 7: *Խնկիկյան Օ.Ս.*, 1977, էջ 68):

Այուս ոսկրե իրը՝ եղջյուրից պատրաստված, երկու ժայրերը թեք կտրված, աղեղնածև. կրնորոնական մասում միջանցիկ անցքով գործիք է (աղ. ԼԼ, 11): Այս գործիքի նշանակությունը մեզ հայտնի չէ:

II պեղավայրի ոսկրե իրերի շարքում մեծ թիվ են կազմում տարրեր տեսակր եղջյուրից պատրաստված գործիքները (աղ. ԼԼ, 6,8): Արանց րոյողի թերի լինելու պատճառով դժվար է որոշել դրանց իրական տեսքը և գործածության ընագավաղը: Նշենք միայն, որ սրանք ևս պասկանում են այն ոսկրե գործիքների թվին, որոնք լայն տարածում են ունեցել րրոնգի և երկաթի դարաշրջաններում: Այդպիսիները հայտնի են Մեծամորից (*Խանգաղյան Է.Վ.*, *Մկրտչյան Կ.*, *Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 33, նկ. 37, էջ 61, նկ. 85), Կողրից (*Եսայև Ա.Ա.*, 1976, էջ 169, աղ. 123) և այլ հուշարձաններից: Մյուս ոսկրե իրը, իսաղոսկրից պատրաստված քառակող կախիկ-զարդն է (աղ. ԼԼ, 7), որի ճզրիտ զուգահեռները մեզ հայտնի են միայն Գառնիի և Քոսի-ճոթերի վաղ րըոնգեդարյան հուշարձաններից (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1969, էջ 34, նկ. 25): Ոսկրե մյուս իրը՝ կտրվածքում քառակող, լծի մանրակերտն է (աղ.ԼԼ, 12): Այն նման է Լճաշենի ուշ րրոնգեդարյան լծերին (*Մնացականյան Ա.Ա.*, 1957, էջ 146, նկ. 1):

Ինչպես տեսանք, քարե ու ոսկրե գործիքներն ունեն ժամանակագրական լայն

*Պեղումները *Լ. Պետրոսյանի*, չիրատարակված նյութեր:

ընդգրկում և չունեն որոշակի թվագրող հատկանիշներ: Գործիքների մյուս խումրն են մետաղից պատրաստվածները:

Ծակիչ - պատրաստված է բրոնզից: Վերին մասի մի հատվածը ուռուցիկ է (աղ. LII, 19): Նման քառակող գործիքները, միայն առանց ուռուցիկ մասի, ևս խորք չեն բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների մշակույթին: Այդպիսիք հայտնի են Շիրակավանի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններից, Արթիկից (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 213, նկ. 126), Մեծամորից (*Խանզադյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ.Ն., Պարսամյան Է.Ս.*, 1973, էջ 48, նկ. 66), Քուչակոց* և այլ վայրերից: Մետաղյա իրերից մյուսը պատրաստված է երկաթից: Այն ունի տերևաձև դասշույնի տեսք (աղ. LI, 11): Ուսումնասիրվող պեղավայրի թվագրման համար կարևոր նշանակություն ունեն հայտնաբերված խեցեղեն արտադրանքի նմուշները, որոնք ներկայացված են կարասներով, կճուճներով, թասերով, քրեղաններով, գավաթներով և այլն:

Կարասներ- ունեն գորշ հարդարված մակերես, ձգված իրան, դուրս թեքված շուրթ. լայն ռեբան: Իրանի ուսերը զարդարված են ակոսագոտիներով, հատիկազարդերով ու շրջանաձև, ելուստներով (աղ. LIII, 9-12): Կարասների զուգահեռները հայտնի են Արթիկից (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 262, նկ. 162), Մեծամորի հրդեհված շերտից (*Խանզադյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ.Ն., Պարսամյան Է.Ս.*, 1973, էջ 39, նկ. 48, էջ 43-44, նկ. 60,61), Կարմիր-դուրի մախաուրարտական շերտից (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 176, նկ. 72), Դվինից (*Кутшарева К.Х.*, 1977, աղ. XVI-XIX) և այլն: Այդ տեսակետից ուշագրավ են Ուչ-թեփեի մ.թ.ա. X-IX դարերով թվագրվող շերտից հայտնաբերված անզարդ կարասների ռեկորները (*Иессен А.А.*, 1965« էջ 194-195, նկ. 20, 21) որոնք իրենց ձևով ամրողջությամբ համապատասխանում են Շիրակավանի նմուշներին:

Կճուճներ- րաժանվիւմ են երկու խմբի՝ կանթով և անկանթ: Կանթով կճուճներն ունեն սև և գորշ հարդարված մակերես, ուռուցիկ իրան, դուրս ձկված շուրթ: Մեկի կանթը սկզբում է շուրթից, իսկ մյուսինը ամրացված է իրանի ուռուցիկ մասում: Դրանցից մեկը զարդարված է երկու հորիզոնական ակոսագոտիների մեջ ներառված փոսիկներով, իսկ մյուսը՝ հորիզոնական ակոսագոտիներով և հառիկաշարերով (աղ. LIII, 6,7): Արանց զուգահեռները հայտնի են վաղ երկաթի դարաշրջանին վիրագրվող մի շարք հուշարձաններում՝ Արթիկում, (*Хачатрян Т.С.*, 1979, էջ 194 և հաջորդները), Ռեդկոն-լագերում (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 200, նկ.78), Խուրջին-հողերում (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 114, աղ. 923) և այլն: Կճուճների մյուս խումրն են կազմում խոշորահատիկ ավազախառն կավից պատրաստված, գորշ հարդարված մակերեսներով, դուրս ձկված շուրթերով, լայնապռունկ կավանոթները (աղ. LIII, 1-5): Ձարդարված են միաշար և րազմաշար հորիզոնական ակոսագոտիներով: Այս անոթների զուգահեռները հայտնի են ինչպես ուշ բրոնզի, այնպես էլ երկաթի դարաշրջանի հուշարձաններում:

Քրեղաններ- ներկայացված են մի քանի տարրերակով, Առաջին տարրերակն են կազմում ուռուցիկ իրանով, թույլ սև վայլեցված արտաքին մակերեսով, դուրս թեքված շուրթի սյակով ամանները (աղ. LIV). մեկի ուսերը զարդարված են րազմա-

*Պեղումները *Լ. Պետրոսյանի* չիրատարակված նյութեր:

շար հորիզոնական ակոսագոտիներով: Այս քրեղաններն իրենց ճշգրիտ զուգահեռներն ունեն Արթիկի (*Хачатрян Т.С., 1979*, էջ 194 և հաջորդները): Քեթիի (*Պետրոսյան Լ.Ա., 1983*, էջ 67, աղ. 1, 31), Ցամաքաբերդի*, Դիլիջանի (*Եսայան Ս., Հովհաննիսյան Հ.Ա., 1969*, աղ. 23), Քուչակի** և մի շարք այլ մ.թ.ա. X-IX դարերով թվագրված հուշարձաններում:

Քրեղանների II խմբի նմուշները ամենամասսայական են Շիրակավանի II պեղավայրում: Թույլ արտահայտված երկթեք և կլորացող իրանով, սև ու գորշ փայլեցված մակերեսով, դուրս ճկված շուրթով այս անոթները (աղ. LIV, 5-7, 9-12, 15), հիմնականում անզարդ են: Որոշ օրինակների վրա իրանի ուռուցիկ մասում առկա են ակոսագոտիներ: Ձևերով այս խմբին են հարում իրանի վերին մասում թեթևակո գոգավորությամբ քրեղանները (աղ. LIV, 2-4), որոնցից մեկի ստորին մասը զարդարված է ուղղահայաց տարված թույլ փայլագծերով, Այս քրեղանները հիմնականում հանդիպում են նախորդների հետ միասին և բացի վերը նշված հուշարձաններից հայտնի են նաև Շիրակավանի վաղ երկաթեդարյան դամբարաններում և շերտագրական փոստրակում, Անգեղակոթում (*Խնկիկյան Օ.Ս., 1978*, էջ 101, տախտ. II, 42), Խուրջին հողերում, Ուղիկին-լագերում, Պակերում, Այդրան-թալայում (*Եսայան Ս.Ա., 1976*, էջ 112, աղ. 917, էջ 145, աղ. 1114, էջ 180, աղ. 126, 3,6,7, էջ 195, աղ. 134, 9), Լոռի-բերդում (*Դեբեձյան Շ.Դ., 1981*, աղ. XXI, 5,6) և ռազմաթիվ այլ մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններում: Ուսումնասիրվող քրեղանների III տեսակն են կազմում սև և գորշ զույնի, թույլ փայլեցված մակերեսով, թեթևակի դուրս թեքված շուրթով նմուշները, որոնց իրանի վերին մասը զարդարված է հորիզոնական, ոչ խորը ակոսագոտիներով (աղ. LIV, 8,14): Նման թասեր հայտնաբերվել են Մեծամորում (*Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս., 1973*, էջ 37, նկ. 45), Անգեղակոթում (*Խնկիկյան Օ.Ս., 1978*, էջ 101, տախտ. 11, 37) և այլ հուշարձաններում: Քրեղանների IV տարրերակե է կազմում սև և դարչնագույն երանգներ ունեցող, փայլեցված արտաքին մակերեսով, կիսագնդաձև իրանով, քիչ դեպի ներս հակված կողերով, կլորացող շուրթով ամանը (աղ. LIV, 16): Դրա վերին մասը զարդարված է ակոսագոտիներով: Այդպիսի քրեղաններ հայտնի են Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտից (*Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1961*, էջ 30, նկ. 21 b), Արթիկից (*Хачатрян Т.С., 1975*, էջ 252, նկ. 161), Անգեղակոթից (*Խնկիկյան Օ.Ս., 1978*, էջ 101, տախտ. 11, 38), Ուչ-թեփեից (*Կեսսեյ Ա.Ա., 1965*, էջ 122, նկ. 18) և այլ հուշարձաններից: Քրեղանների V խումբը ներկայանում է սև և դարչնագույն երանգներ ունեցող փայլեցված մակերեսով, կեսագնդաձև իրանով, կլորացող շուրթով նմուշով (աղ. LIV, 20): Արա ուսին ամրացված է եորիզոնական հարթ ռոնակ: Նման թասեր հայտնի են Շիրակավանի վաղ երկաթեդարյան դամբարաններից և ստուգողական փոստրակից, Քուչակից* և այլն: Այս քրեղանների մեկ այլ տարրերակ են կազմում ռաց վարդագույն հարդարված մակերեսով, փոքր-ինչ փոփած կեղերով, քիչ կլորացող շուրթով, անզարդ, իսկ մեկ դեպքում իրանն ու շուրթը հատիկներով զարդարված ամանները (աղ. LIV, 17-19): Պայմանականորեն այս խմբում ենք դասում նաև ձեռքով պատրաստված կոպիտ ամանը, որն

*Պեղումները *ԼՊետրոսյանի*, չիրատարակված նյութեր:

իրանի ձևով նմանվում է վերը նկարագրվածներին (աղ. LIV, 23): Արանց զուգահեռները հայտնի են ըրոնգի և երկաթի դարաշրջաններին պատկանող հուշարձաններից և չունեն որոշակի թվագրող հատկանիշներ: Քրեղանների VI տարբերակը ունի սև թույլ փայլեցված մակերես. փռված կողեր, շեշտակի դուրս թեքված հարթ կտրված զանգվածեղ շուրթ (սղ. LIV, 21): Այս ափսեանման քրեղանների զուգահեռները հայտնի են Աեծամորի մ.թ.ա. VIII-VII դարերին պատկանող հնոցների շերտից (*Խանգադյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, աղ. XV*):

Քրեղանների VII տարբերակը ներկայացված է մեկ նմուշով: Այն ունի գորշ փայլեցված արտաքին և կոկիչով հղկած ներքին մակերես, ուղիղ կանգնած. դեպի ներս գոգավորվող կողեր, կտրվածքում կտցած շուրթ, լայն հատակ (աղ. LIV, 13): Սա ևս իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններում՝ Արթիկում (*Жачатрян Т.С., 1975, էջ 252, եկ. 61*). Կարմիր-րուրում (*Եսայան Ս.Ա., 1972, աղ. XII*), Իջևանում (*Есаян С.А., 1976, էջ 178, սղ. 125*) և այլուր: Նկատենք, որ քրեղանների մեծ մասը ձևով կոկեում է նախորդ՝ ուշ բրոնզեդարյան քրեղանների ու թասերի ձևերը. տարրերվելով դրանցից թույլ սև և գորշ գույնով ու փայլանախշերի գրեթե լրիվ բացակայությամբ, հանգամանք, որը բնորոշ է վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի խեցեղենին:

Չավաթ - ունի թույլ սև փայլեցված արտաքին մակերես. երկթեք ուռուցիկ իրան, թեթևակի դուրս թեքված կլորացող շուրթի պսակ և հարթ, լայն հատակ: Իրանի ուռուցիկ մասում առկա է օղակաձև բռնակ, որի երկու կողմերում արված են զույգ-զույգ տարված թեք ակոսներ (աղ. LIV, 22): Նման ամաններ հայտնի են Հայաստանի և Անդրկովկասի վաղ երկաթեդարյան հուշարձաններում, նույն Շիրակավանի դամբարաններում, Ոսկեհասկում (*Петросян Л.А., 1989, աղ. 67, 17*), Թեյշերախինիում (*Мартиросян А.А., 1961, էջ 58, նկ. 26*), Թրիալեթիում (*Менабдзе М., Давлянидзе К.О., 1968, աղ. I, 14*), Աարի-թեփեում (*Наряманов И.Г., Халилов Д., 1962, էջ 49, աղ. 255, սղ.8*), Մինգեչաուրում (*Асланов Г.М., Вацдов Р.М., Ионе И., 1959, աղ. 256*), Բաբաղերվիչում (*Алиев В.Г., էջ 111, սղ. 23*) և այլուր:

Շիրակավանի II պեղավայրից հայտնաբերված է և բաժակ: Այն իրենից ներկայացնում է վարդագույն, հարդարված մակերեսով, դեպի շուրթը լայնացող կողերով, սրված շուրթով: հարթ հատակով անոթ (աղ. LIII, 8): Շուրթի մոտ առկա է օղակաձև անցքով բռնակ, իսկ շուրթի տակ, կտրելու եղանակով արված է հորիզոնական զիգ-զագաձև գոտի:

Սափորներ - ներկայացված են երկու օրինակով: Դրանցից մեկը գորշ փայլեցված արտաքին մակերեսով անոթի վիզ է (աղ. LV, 11), իսկ մյուսը սև և մուգ դարչնագույն փայլեցված մակերեսով վզի և ուսամասի բեկոր է (աղ. LV, 6): Վերջինիս ուսերի վերին մասում արված են հորիզոնական լայն ակոսագոտիներ, իսկ ստորին հատվածը զարդարված է կտրելու եղանակով արված զարդապատվերներով: Ներկայացված սափորները իրենց ձևերով ընդհանրապես նման են Հայաստանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջով և I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններից հայտնաբերվածներին: Այդ են ապացուցում նաև Շիրակավանի երկրորդ սափորի զարդանախշման ձևերն ու եղանակները.

որոնց նմանները հայտնի են նշված ժամանակաշրջանին պատկանող և այլ հուշարձաններից:

Խնոցիներ- ներկայացված են բազմաթիվ բեկորներով: Դրանք ունեն գորշ հարդարված արտաքին և անհարթ ներքին մակերեսներ (աղ. LV, 8): Սրանց զուգահեռները ևս հայտնի են Հայաստանի և Անդրկովկասի մթա. II հազարամյակի վերջին և հետագա ժամանակաշրջաններին պատկանող գրեթե բոլոր հուշարձաններում և չունեն որոշակի թվագրող հասկանիչներ: Ուսումնասիրված խնոցիներից բացի Շիրակավանի II պեղավայրում հայտնաբերվել են նաև անորոշ ձևի կավամանների բազմաթիվ բեկորներ, որոնց մի մասը հետաքրքիր է զարդանախշման եղանակներով ու ձևերով: Դրանցից մեկը սև փայլեցված մակերեսով խեցանոթի ռեկոր է, որի արտաքին մակերեսը զարդարված է կտրելու եղանակով արված, ալիքաձև զծերից կազմած, իրար մեջ հագած սուր, դեպի հատակը ուղղված անկյուններով (աղ. LV, 4): Նույն եղանակով արված եռանկյունաձև, զարդերը ևս խորթ չեն Հայաստանի մթա. II հազարամյակի վերջի և I հազ. սկզբի մշակույթին: Դրանք հայտնի են Մեծամորում (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 40, նկ. 50), Էլառում (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, աղ. XIX, 5), Կարմիր-բլուրում (*Եսայան Ս.Ս.*, 1972, աղ. VIII), Լակարաշենում (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, էջ 206, նկ. 80): Սյուս սև փայլեցված բեկորը զարդարված է եռանկյունաձև դաջվածքներով (աղ. LV, 3): Նշենք, որ նման զարդանախշերը բնորոշ են ուշ բրոնզի դարաշրջանին, որոնք ավանդաբար, սակայն սակավ քանակությամբ հանդիպում են նաև մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբում և հայտնի են Լոռի-բերդից (*Դեբեձյան Ս.Ա.*, 1981, աղ. XIV), Ղմշկուտից (*Եսայան Ս.Ա.*, 1976, էջ 119, աղ. 957) և այլ հնավայրերից:

Սաք- պատրաստված է խոշորահատիկ ավազախառն կավից: Ունի գորշ և դարչնագույն եարդարված մակերեսներ, ուղղահայաց կողեր, հարթ հատակ: Հարթ կտրած շուրթը զարդարված է կրի հանվածքներով (աղ. LV, 2): Ամանը կրակի վիա երկար լինելու պատճառով խիստ կարմրած և մրտված է: Աաջերի հնագույն օրինակները հայտնի են դեռևս էնեոլիթյան հուշարձաններից ու հարատևում են մինչև երկաթի դարաշրջանը. հայտնի են Քեթից (*Սեդրոսյան Ա.Ա.*, 1989, աղ. 19, 8,9), Կարմիր բլուրից (*Եսայան Ս.Ս.*, 1972, աղ. XL), Լեծամորից (*Խանգաղյան Է.Վ., Կ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.* 1973, աղ. XXI) և այլ եուշարձաններից:

Բահանման իր - խոշորահատիկ ավազախառն կավից պատրաստված, գորշ հարդարված մակերեսներով իր է, որն ունի խողովակաձև կրթառ (աղ. LV, 1): Այս գործիքը եավանաբար օգտագործվել է մոխիրը օջախից հեռացնելու, կրակը շարժական օջախ տեղափոխելու կամ կրակը միջից շիկացած առաքկաները հանելու նպատակներով:

Շիրակավանի II պեղավայրից հայտնաբերված կավակերտ նյութերի շարքում հետաքրքիր է նաև խոշորահատիկ ավազախառն կավից պատրաստված, բազմանիստ իբանով, շրջանաձև յայնացող հիմքով իրը, որի վերին մասը կտրված է: Նրա մի կողի վիա կտրելու եղանակով արված են եղևնաձև զաբղեր (աղ. LV, 10): Իրի վերին մասը կրարված լինելու պատճառով դժվար է պատկերացնել նրա իբական տեսքը:

Թվում է, որ այն հանդիսացել է որևէ արծանիկո ուղք կամ ինչ-որ անոթի հենակ: Առանձնակն կարևոր է աջակողմյան I շինության արևմտյան պատին կից սողրամոցում հայտնաբերված աուֆ քարից պատրաստված կաղապարի մի փեղկի թեկորը, որի մեջ ձուլվել է վեր ռարծրացող ուսերով և ուղիղ կոթառով հարթ տապարիկ: Կաղապարի մյուս երեսին արված են երեք, իսկ կողերին՝ մեկական ակոսներ (աղ. LII, 13): Ակիգք առնելով վաղ ըրոնգի դարաշրջանում, հարթ տապարիկները իրենց հետագա զարգացումն են ապրում մ.թ.ա. II հազ.: Շիրակավանի հարթ տապարիկի ձևը պատկանում է Հայաստանում և Անդրկովկասում ուշ ըրոնգի և վաղ երկաթի դարաշրջանում լայնորեն տարածված տեսակին, որը ռաժանվում է մի քանի տարրերակների (*Խնկիկյան Օ.Ա.*, 1977, էջ 31-32): Շիրակավանի օրինակը համապատասխանում է ուշ ըրոնգ - վաղ երկաթեդարյան նմուշներին, որպիսիք հայտնի են Հայաստանի և Անդրկովկասի մ.թ.ա. XII-VIII դդ. թվագրվալ հուշարձաններում Գլումրիում (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, էջ 123, նկ. 49), Վանաձորում (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, էջ 142, նկ. 59, *Մարտիրոսյան Դ.Ա.*, 1969, աղ. XI, նկ 24: *Վարախանյան Գ.Դ.*, 1976, էջ 68, աղ. 1), Գետարեկ-Կալաքենդում (*Ивановский А.А.*, 1911, նկ. 6, աղ. XVI, 7) և այլուր:

Այսպիսով, Շիրակավանի ընակատեղիի II պեղսվայրից հայտնաբերված նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանի պարզ է դառնում, որ դրանք մի կողմից պահպանելով նախորդ փուլի ավանդական ձևերը, դրսևորում են և նոր ձեեր ու տեսակներ (սափորներ, գավաթներ), որոնք ընորոշ են դառնում հետագա դարաշրջաններում: Հաշվի առնիլով այս հանգամանքը, ինչևկես և սափորների, գավաթների, Շիրակին այնքան ընորոշ իրանի ուռուցիկ մասում արված երկկանթ կճուճների ռացակայությունը, երկաթե գործիքների ու զենքերի սակավությունը, տվյալ շերտը թվագրում ենք մ.թ.ա. XIII դ. վերջ XII դդ.:

Գ. Շելտագյական փոսորակ (պեղ՝ Ռ.Մ.Թորոսյան) - հուշարձանի շերտագրությունը, թվագրությանն առնչվող հարցիր պարզելու նպատակով, 1977թ. դարավանդի հարավահայաց լանջի կենտրոնական մասում պեղվեց 8x4մ2 տարածք ընդգրկող հատված: Մշակութային նստվածքների հզորությունն այստեղ կազմում էր 2.2մ: Այս խորության մեջ ռացվեց իրար հաջորդող 3 շինարարական շերտ, որոնցից վերինը ծածկված էր դարավանդի լանջերից ցած սահած հող ու քարից կազմված շուրջ 60սմ հզորություն ունեցող շերտով, դրանից ցած մշակութային շերտիրն էին: Ատորին՝ առաջին շիրտում (խոր. 1.8-2.2մ), ռացվեցին ինչ-որ շինության փլատակներ: Այդ կառույցի հողաշեն հատակի կազմված էր մայր հողի վրա փոկված, 2-3սմ հաստություն ունեցող դեղնավուն շերտով, Այս տովանված և ամրացված շերտը հյուսիսային կեսում նատած էր մայր հողի վրա, այսինքն՝ լանջի կտրված, հարթեցված մակերեսին, իսկ հարավային հատվածում՝ մանր քարերից ու հողալիցքից կազմված արհեստական հարթակին: Այս հատակն վրա, փոսորակի արևելյան կեսում, ռացվեց հյուսիսհարավ ձգվեղ, մանր քարերով շարված կոր պատի, 10-20սմ ռարծրություն և 1.3մ երկարություն ունեցող հատված: Այս պատի մնացած մասը ավերվել էր վերին շիրտի հորի սլատրասաման ժամանակ: Պատի արևելյան կողմում հայտնաբերվեցին նավակաձև առողիթի և խեցանոթների թեկորներ: Ինչ վերարերում է հորին (տրամագիծը՝

1.15) ապա այն հատակի մեջ խորանում էր 15-20սմ: Այստեղ հայտնաբերվեցին մանր ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ, սև ու գորշ գույնի. թույլ փայլեցված մակերեսներով ամանների բեկորներ և վանակատի ցլեպներ: Հավանաբար այս կառույցը բակ կամ օժանդակ բաց տարածք է հանդիսացել: Ատորին շերտից հայտնաբերված սակավաթիվ նյութերը ներկայացված են գորշ կամ սև, թույլ փայլեցված մակերես ունեցող սափորների, կճուճների, թասերի և այլ ամանների ռեկորներով, որոնք առանձին դեպքերում զարդարված են ակոսագոտիներով, հատիկաշարերով, խազված եռանկյունիներով, փայլագծերով,

Կճուճներ - ունեն դուրս ճկված, կլորացող շուրթեր: Անոթների ուսերը, երբեմն և շուրթի ներքին մակերեսը փայլեցված են (աղ. LVI, 1-5): Անոթների այս տեսակի գուգահեռները բազմաթիվ են վաղ երկաթեդարյան հուշարձաններում (Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտ, Մեծամոր, էլաո և այլն):

Թասեր և քրեղաններ - մեկն ուղղահայաց կողով, դուրս ճկված շուրթով, ակոսագոտիներով զարդարված քրեղան է (աղ. LVI, 6): Ամաններից մյուս երկուսն ունեն կլորացող շուրթ և թեք իրան, որը հորիզոնական ակոսներով է զարդարված (աղ. LVI, 7-8): Արանց գուգահեռներն են Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտի II խմբի մուշները և, ինչպես կոեսնենք ստորև. հայտնի են Շիրակավանի մ.թ.ա. XI-IXդ թվագրվող դամբարաններից: Բեկորներից մյուսը զարդարված է թեք մատնեքով (աղ. LVI, 9), որի գուգահեռները հայտնի են Մեծամորի «հրդեհված» շերտից, տաճարական համալիրից և եամաժամանակյա դամբարաններից (*Խանգաղյան է.Վ., Վ., Սկրտչյան Վ., Պարսամյան է., 1973, էջ 117, 126, 176, նկ.118, 124, 125, 165*), էլառից (*Խանգաղյան է., 1979, էջ 83, նկ.116*), Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտից, Սուխաննաթ-թափայից, Քեթիից և բազմաթիվ այլ հուշարձաններից (*Եսայի Շ.Ա., 1976, էջ 140, աղ. 109: Եսայան Ս.Ա., 1967, էջ 37, տախտ. XIII, 17, 18, XIV, 1*):

Բեկորներից մյուսը պատկանում է գնդաձև, իրանով և լայն, հարթ մակերես ունեցող շուրթով ամանի, որի սև մակերեսը թույլ փայլեցրած է (աղ. LVI 16): Նման խեցանոթներ հայտնի են Մեծամորի № 5 դամբարանից (*Խանգաղյան է., Սկրտչյան Վ., Պարսամյան է., 1973, աղ. XXXVIII*), Շիրակավանի II պեղավայրից. Խուրջին-հողերից (*Եսայի Շ.Ա., 1976, էջ 112, 114, աղ. 91, 92, 2, 15*) և այլ հուշարձաններից, այդ անոթները հաճախ զարդարված են երկոռաչափական պատկերներով, կենդանակերպ հավելադիր ծեփվածքներով: Նման խեցանոթ հայտնի է և վաղ երկաթի դարաշրջանին պատկանող Թրեյիի № 12 դամբարանից (*Աբրամովսկայա Ք., 1978, աղ. XXVIII*):

Շերտագրական փոսորակի նույն հորիզոնից հայտնաբերված մմուշներից ուշագրավ է նաև գորշ գույնի խեցու ռեկորը, որը զարդարված է հատիկաշար հավելադիր գոտիով, ուղղագիծ հորիզոնական ակոսով ու դրանց միջև տարված ալիքաձև ակոսների երեք խմբով (աղ. LVI, 11): Նման զարդապատկերով խեցեղենը Հայաստանի մ.թ.ա. II հազ. վերջի և I հազ. սկզբի հուշարձաններում լայն տարածում ունեցող նյութերից է: Այդպիսիք առկա են էլառի դամբարանադաշտից, մ.թ.ա. X-IXդ. թվագրվող կճուճներից մեկի (*Խանգաղյան է.Վ., 1979, նկ. 118, էջ 84-85 աղ. XVII, 5*) ու Ք, 3

փոստրակոց գտնված կարասի բեկորի վրա, Մեծամորից (*Խանգաղյան Է. Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, էջ 39, նկ.5*). Իսկ Դվրնում հավելադիր գտնվում և ալիքածն ակոսով զարդարուն խեցին հայտնի է պաշտամունքային կառույցների ու արհեստանոցների շերտերում (*Կուշնարեա Կ.Մ., 1977, աղ. XIX, 2*): Հարկ է նկատել, որ Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտում և այլ վայրերում նման խեցեղենը ուղեկցվում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում լայն տարածում գտած, բեկյալ գծերով լցված եռանկյունաձև, պատկերներ կրող խեցանոթներով (*Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, էջ 51-52*): Բերված զուգահեռների հիման վրա, Շիրակավանի հետազոտված նյութերը նույնպես թվագրում ենք մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանով:

Վաղ երկաթի դարաշրջանի խեցանոթների նմուշների շարքը Շիրակավանի ստուգողական փոստրակի ստորին հորիզոնում համալրվում է սև, արտաքինից փայլեցված մակերես ունեցող բեկորով, որը զարդարված է եռանկյունաձև զարդապատկերով: Ջարդանախշը ստացված է կտրելու եղանակով (աղ. LVII, 12): Ջարդանախշի ստացման երկու եղանակների համադրումը այս նմուշի վրա, ինչպես ցույց են տալիս ստորև բերվող զուգահեռները, բնորոշ է ուշ բրոնզի վերջի և վաղ երկաթի դարաշրջաններին: Նման եղանակներով հորինված եռանկյունաձև զարդապատկերներ ունեն Մեծամորի «հրդեհված» շերտի, նույն հուշարձանի № 2 դամբարանի (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, էջ 42, նկ. 57, տախտ. XXXV2*), Դիլիջանի կենտրոնական թաղամասում գտնված, մ.թ.ա. II հազ. վերջով թվագրվող բազմաթիվ անոթները (*Եսայան Ս.Ա., Հովհաննիսյան Հ.Ա., 1969, տախտ. V, նկ. 8*), Էջմիածնի նախկին թանգարանից ՀԱՊԹ հանձնված սափորը (*Եսայան Ս.Ա., 1964, հատ. I, էջ 19, տախ. V, նկ.1*), Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտից և № 4, 5 դամբարաններից գտնված խեցանոթներից մի քանիսը: Դրանք թվագրված են մ.թ.ա. IX-VIII դդ. (*Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, էջ 59*): Գծերով լցված եռանկյունիներով զարդարված խեցանոթներ հայտնաբերվել են և Շիրակավանի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանին պատկանող դամբարաններից: Այդպիսիք հայտնի են և Ղազախ քաղաքի մոտ գտնվող Բարա-դերվրշ հնավայրի IV-V բլուրների վրա տեղադրված, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին պատկանող շերտերում (*Ալևեյ Բ.Դ., 1971, էջ 111, աղ. II, նկ. 1*):

Քննարկվող խեցեղենի խումբը համալրվում է հաստակող, գորշ և սև, երբեմն նաև կարմիր խեցեղենի թեկորներով, որոնց մակերեսները զարդարված են մատնեքով (աղ. LVI, 10), ակոսագոտիներով, ինչպես և վայլեցմամբ արված, վերից-վար իջնող գծազարդերով (աղ. LVI, 14, 15):

Այսպիսով, Շիրակավանի ստուգողական փոստրակի ստորին հորիզոնից (1,8-2,2մ խորություն) գտնված խեցեղենը իր մի քանի հատկանիշներով սերտորեն կապվում է Հայաստանի մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններից հայտնաբերված նմուշների հետ և առանձնապես չի տարբերվում դրանցից, որի հիման վրա և, փոստրակ ստորին շինարարական շերտը թվագրում ենք նույն ժամանակաշրջանով:

II շինարարական շերտի (հզորությունը՝ 0.8մ) հատակը նախորդի նման պատ-բաստված էր ղեղնավուն կավաշաղախով և շքապատող միջավայրում առանձնա-նում էր տոփանված վրձակում: Հատակը փոսորակի արևմտյան կեսում արևելք-արևմուտք ձգվող միաշար քարաշեն, 2.60մ երկարություն, 30սմ բարձրություն ու 30-40սմ հաստություն ունեցող պատով բաժանվում էր երկու մասի: Պատի արևելյան ծայրը ավերվել էր ուշ ժամանակներում վտրված. շուրջ 1մ տրամագիծ ունեցող հորի շինաբարության հետևանքով: Այս հատակից քիչ բարձր (մոտ 20սմ) բացվեցին մեկ այլ շինության փլատակներ, որոնք փոսորակի արևելյան կեսի ողջ մակերեսը ծածկել էին խոշոր ու միջին մեծության անկանոն քափված քարերով: Քարակույսի մաքրումից հետո պարզվեց, որ այստեղ գործ ունենք դարձյալ արևելք-արևմուտք ձգված, ազատ կանգնած միաշար պատի հետ, որը հաջորդ շինության կառուցման ժամանակ ավոր-վել էր: Պատի հյուսիսային կողմում, դրան կից, հայտնաբերվեց հատակի մեջ փոքր խորության վրա լցված մոխրաշերտով և կողերը մբուտված քարերով շարված տնտե-սական օջախ, հայտնաբերվեցին և նավակաձև սաղորիքների բեկորներ, ոսկիե հերուն (աղ. LVI, 18), վանակասի ցլեպներ և խեցեղեն արտադրանքի բեկորներ:

Նույն հորիզոնի վրա, փոսորակի հարավային կողմի կտրվածքի կենտրոնական մասում, բացվեց վերոհիշյալ պատին ուղղահայաց, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ դրված, մանր քարաբեկորներով շարված պատի մի հաստված, որը փոսորակի մեջ ձգվում էր 1,2մ և ուներ 30սմ բարձրություն ու նույնքան հաստություն: Այսպիսով, փոսորակի 100-180սմ խորության մեջ առկա էին իրար հաջորդող երկու շինությունների փլատակներ, որոնցից ստորինը թույլ պատերով, հավանաբար ժամանակավոր օժանդակ շինության մնացորդ էր, իսկ վերինը՝ բնակելի կառույցի: Վերջինիս օգափն են խոսում օջախի առկայությունը և կենցաղային իրերը: Արանք չնայած գտնվում են տարբեր խորությունների վրա, սակայն ըստ էության ժամանակագրական տա-բերություններ չեն դրսևորում, որը և նպատակահարմար է դաբձնում դրանցում հայտ-նաբերված նյութերը միասին ներկայացնելը:

Հավաքված հնագիտական իրերի ժողովածուն (փոսորակի 100-180սմ խորությու-նից) բաղկացած է կճուճների, քրեղանների բեկորներից: Հայտնաբերված խեցեղենի համար եատկանշական են սև ու գորշ փայլեցված կամ անփայլ մակերեսները, որոնք զարդարված են մ.թ.ա. I հազ. սկզբին բնորոշ գարդարանքներով: Արանք ուղեկցվում են նաև կարմիր կամ գունաթափ կարմիր փայլեցված և անփայլ մակերեսներով խեց-անոթների մի քանի բեկորներով:

Փոսորակի այս հորիզոնում գտնված կճուճների թվում ուշագրավ է գորշ գույնի, լուսած մակերեսով շուրթի ռեկորը, որը կտրվածքում, ներսի կողմից աստիճանաձև հանվածք ունի (աղ. LVI, 20), ինչը նախկենից եկող ավանդույթների շարունակու-թյունն է հանդիսանում: Խեցեղեն առարկաների այս խմբի մուշներից են նաև սև ան-փայլ մակերեսներով, դուրս ճկված շուրթով կճուճները (աղ. LVI, 21,22), որոնք շուրթերի ներքին մակերեսները հղկված և սև փայլեցված են: Դրանցից մեկի ուսերը զարդար-ված են դրոշմամբ ստացված եռանկյունաձև գարդերով (աղ. LVI, 21), որոնք կոկնում են II պեղավայրից հայտնաբերվածներին: Այդ կավանոթները ուղեկցվում են հասա-

րակ դարչնագույն կամ գորշ մրոտված մակերեսներով, ուռուցիկ իբան ունեցող կճուճներով, որոնցից մեկի հատակը զարդարված է հատիկաշարով (աղ. LVI, 23,26): Նման ինքնանոթները Հայաստանի և Անդրկովկասի ուշ բրոնզի ու երկաթի դարաշրջանների հնագիտական հավաքածուներում սովորական են ե. որպես կոնցադում լայն կորառուքյուն ունեցող խոհանոցային անոթներ, գոյատևածան երկար ժամանակաշրջան են ընդգրկում:

Խեցեղեն արտադրանքի մյուս տեսակը կլորացող իրանով, դուրս թեքված շուրթով, գորշ և կարմիր գույնի քրեղաններն են: Սրանցից ուշագրավ է կարմիր գույնի ամանի բեկորը, որի իրանի վերին մասում առկա է հորիզոնական ակոսագոտի (աղ. LVI, 25): Քրեղանների մյուս խումբն են կազմում երկթեք իրանով, դուրս թեքված շուրթով օրինակները (աղ. LVI, 24,28): Դրանցից մեկի իրանի վերին մասում արված են ներձկամաձև ստացված ուղղանկյունաձև, զարդեր (աղ. LVI, 24), որոնց նմանները հայտնի են Մեծամորի «հրդեհված» (*Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, աղ. IX, նկ. 5*), Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտից № 3 (1956թ.) դամբարանից (*Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, էջ 65, նկ. 29, վ*), Մակարաշենից (*Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, նկ. 59, 9, 79ա*) և այլ վայրերից: Բերված զուգահեռները թույլ են տալիս II շինարարական շերտը թվագրել մ.թ.ա. I եազ. սկզբով:

III. շինարարական շերտ - ընդգրկում է փոսորակո 0.6-1մ խորությունը: Այստեղ հայտնաբերված են իրար զուգահեռ, հյուսիս-հարավ ձգվող երկու միաշար պատեր, որոնք ընդգրկում են շուրջ 3.5մ² տարածություն ունեցող հատակ. Հատակի և պատերի, դեպի հարավ ձգվածության սահմանը, լանջի թեքության պատճառով, պահպանված չէր: Այս փյառակները ծածկված էին լանջի վերին մակերեսից ցած սահած, 60սմ հզորություն ունեցող ջրաբերուկային հողաշերտով, Այս շերտի հատակը, ի տարբերություն նախորդի, վատ էր պահպանված: Պատերից դուրս մնացած տարածության վրա շինության հետքեր չնկատվեցին: Այս հատակի վրա, 60-100սմ խորությունից հավաքվեցին հատիկազարդ և ակոսազարդ բեկորներ, սև ու գորշ փայլեցված կավանոթների նմուշներ, կենդանու խաղոսկոցի պատրաստված երկու կախիկ. ջնարակված, գլանաձև, փորագիր եղանաձև զարդով կնիք- ուլունք և ինքնանոթի բեկորից պատրաստված սկավառակաձև իր:

Հայտնաբերված նմուշներից առանձնանում են անփայլ մակերեսներով լայնաբերան կճուճները, որոնց իրանները զարդարված են եատիկաշարով ու հորիզոնական ակոսներով (աղ. LVI. 30,33,33,38): Կճուճների այս տեսակը մ.թ.ա. I հազ. սկզբի տարածված խեցեղենի օրինակներից է, որը մեծ մասամբ հանդես է գալիս մրապատ մակերեսներով, Արանցից մի քանիսը զարդարված են ուղղազիծ և ալիքաձև հորիզոնական ակոսներով (աղ. LVI, 35,36): Ուշադրության է արժանի մասնավորապես նկ. 36 զարդը, որը հիշեցնում է կլորացող գազաթով սեպ: Կավամանի մեկ այլ բեկոր զարդարված է հավելադիր գոտիով և ալիքազծով (աղ. LVI, 37): Հավելադիր գոտիներով ու ալիքաձև ակոսազարդերով ինքնանոթները Հայաստանի եամածամանակյա հուշարձաններում լայն տարածում ունեցողներից են: Դրանցից մեծ քանակությամբ հայտնի են Մեծամորի «հնոցների» շերտում (*Խանգաղյան Է.Վ.,*

Պարսամյան Է., 1973, աղ. XIII նկ. 5-7), Դարանի ամիոցի P, 3 փոստրակում (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, նկ.118), Կարմիր ռլուրի նախաուրարտական շերտում (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, նկ. 73, 4), Դվրնի մեհյաններից հայտնաբերված խեցանմուշներում (*Կուշվարեա Կ.Մ.*, 1977, աղ. XIX, 2) և այլուր: Նշենք, որ պարանաձև զարդ ունեն և Դվրնի մեհյանների կավակերտ տախտակների ելունդավոր զարդապատկերները (*Կուշվարեա Կ.Մ.*, 1977, նկ. 18, 19, 25) և համաժամանակյա վաղեմուքյուն ունեցող, Մեծամորի հնավայրում պատահական հայտնաբերված կավե մարդակերպ արձանիկի առանձին մանրատնասները (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 139, նկ. 142): Նշված հուշարձանները թվագրված են մ.թ.ա. X-VIII դդ:

Փոստրակո վերին շինարարական շերտից գտնված հետաքրքիր զարդարանք կողո բեկորներից է նաև աղ. LVI, 39: Սա գունաթափ-դարչնագույն և սև գույնի մակերեսով: ճևի խեցանոթի մաս է, որը զարդարված է ներձկված ալիքագծերով եզերված եռանկյունաձև պատկերով: Եռանկյան ներսը լցված է ռարակ, ոչ խորր ալիքաձև ակոսների ուղղահայաց դերքով անցնող ժապավեններով: Ալիքաձև գծախմբերով լցված եռանկյունաձև զարդամուտիվը մթա. I հազ. սկզբի խեցեղենի վրա հանդես է գալիս տարրեր տեսքով: Մեծամորի II շերտի երկու կավամանների վրա այն դրսևորվում է մի դեպքում հորիզոնական դիրքով տարված. մասում ուղղահայաց (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 40, նկ. 50-51): Մեր նմուշի վրա երկու տեսակի գծախմբերը համատեղված են միևնույն եռանկյան մեջ: Ալիքաձև գծերով լցված եռանկյունիները հայտնի են նաև Դարանի ամիոցից և թվագրվում են մ.թ.ա. X-VIIIդդ. (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, աղ. XIX, նկ. 4):

Շիրակավանում, ներկայացվող հորիզոնից գտնված հետաքրքիր և շերտի թվագրմանը նպաստող հատկանիշով օժտված նմուշ է նաև աղ. LIV, 40 բեկորը: Սա ունի փայլեցված արտաքին մակերես, որը զարդարված է թեք մատնեքով և կամարաձև ներձկված զարդանախշով, այն անջատված է հորիզոնական ակոսով: Տարատեսակ կավամանների զարդարման այս եղանակը և ձևը բնորոշ է Հայաստանի մ.թ.ա. I հազ. I քառորդի մշակույթին: Տեխնիկական նույն հնարանքով են զարդարված Մեծամորի № 3 դամիարանի ափսեանման կավամանը, Դարանի ամիոցի զարդարուն հատակով ափսեն, Դվրնի արհեստանոցների ու պաշտամունքային շինություններից գտնված երկկոնիկ և սովորական իրաններ ունեցող խեցանոթները (*Կուշվարեա Կ.Մ.*, 1977, էջ 24, նկ. 32) և այլն: Մեծամորում նմանատիպ անոթներ գտնված են նաև «իրդեհված» շերտում (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, աղ. X, նկ. 2): Վաղ երկաթի դարաշրջանում, ներգծված կոսաօղակների մոտիվը կավամանների վրա է դրվում մակերեսի փայլաշերտը քերելու եղանակով: Այս եղանակով է զարդարված, օրինակ, Մեծամորի «իրդեհված» II շերտից գտնված սև փայլեցված լայնարերան կավամանը (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 40, նկ. 62) և Դվրնի մոտ, Հնարերդ և Նորաշեն գյուղերի միջև Է.Խանգաղյանի պեղած դամիարանի խեցանոթներից մեկը (*Կուշվարեա Կ.Մ.*, 1977, աղ. XXIX, 5): Ներձկված կամ ակոսագիծ կիսաօղակները առկա են Մեծամորի

II և III շերտերում (*Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973. աղ. IX, նկ. 7, աղ. X, նկ. 2*) և այլուր: Այսպիսով ներձկված մատնեքներով, կոսաօղակներով հորիզոնական ակոսագծերով զարդարուն խեցեղենը, որը ընդհանուր է հետազոտվող ժամանակաշրջանի համար. ինչպես և մյուս նմուշները. թույլ են տալիս Շիրակավանի նյութերը թվագրել նշված ժամանակաշրջանով: Տրված թվագրությանը չի հակասում «մածուկից» պատրաստված գլանաձև ուլունքը, որը գոյատևած լայն ժամանակաշրջան է ընդգրկում (մանրամասները տես *Փիլիպոսյան Ա., 1998*):

Այսպիսով, շերտագրական փոստրակում 2.2մ խորության մեջ առկա են մոտավորապես հավասար հզորություն ունեցող երեք շինարարական շերտեր, որոնցից հայտնարերված խեցանոթների և այլ առարկաների համադրությունների հիման վրա, ստորին շերտը թվագրվում է մ.թ.ա. XI - Xդդ., իսկ վերին երկուսը՝ մ.թ.ա. X-VIII դդ.:

2. ՄԹԱ. XI - IX ԴԴ. ԴԱՄՔԱՐԱՆՆԵՐԸ (պեղ. Ռ. Թոռոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան)

Ջրաղեցնում են I դամբարանադաշտի հարավային, հարավ-արևելյան ու II դամբարանադաշտի արևելյան հատվածները: Այս դամբարանները ևս, ինչպես և ուշորոնգեղարյանները, տարրեր փուլերի են պաականում: Համեմատարար վաղ են I դամբարանադաշտի հարավ-արևելյան և II դամբարանադաշտի նշված մասում գտնվողները: Դամբարանների այս խումբը ևս ծածկված է նույն՝ ցածր դամբարանաթմբերով: Սրանցից պեղվեցին ինը:

Դամբարան № 172 (3-80թ.) - գտնվում էր II դամբարանադաշտում: Երկու սալով ծածկված դամբարանախցի (չափ.՝ 2x0.8x0.9մ, ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք) հյուսիսային և հարավային պատերը քարաշար էին, իսկ արևելյանն ու արևմտյանը՝ մայր հողի կտրվածքն էր հանդիսանում: Այստեղ հայտնարերվեցին մարդու կոնքոսկո ու մի քանի կողոսկո: Վերջիններիս մոտ ընկած էին դանակի շեղր. որոնգե ապարանջան, սառնդիոնե երկու ուլունք և խոհանոցային կճուճի մանրատված ռեկորներ, որոնք ամրողջացնել չհաջողվեց (աղ. LVII, 1-3):

Դամբարան № 98 (11-81թ.) - II դամբարանադաշտի եյուսիսային մասում գտնվող այս դամբարանախուցը սալարկղ էր (չափ.՝ 1.6x1.3x1մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևելքից եարավ-արևմուտք): Վերջինիս եարավային և հյուսիսային պատերը կազմված էին մեկական, իսկ կողայինները՝ երկուական սալերից: Դամբարանախցի հյուսիս-արևմուտյան մասում հայտնարերվեցին կճուճ և երեք քրեղան, որոնցից մեկո ներկայացված էր երեք ռեկորով: Կճուճի մեջ գանվեց մի քանի ոսկոր: Նյութերից վերջինը վանակատե ցլեպ էր (աղ. LVII, 4-9):

Դամբարան № 101 (14-81թ.) - նախորդից շուրջ 4մ հյուսիս գտնվող այս դամբարանախուցը (չափ՝ 0.9x0.6x0.6մ, ուղղութ՝ արևելք-արևմուտք) նույնպես սալարկղ էր և երկու սալով էր ծածկված: Դամբարանախցի արևմուտյան պատի տակ դրված էին 6 խեցանոթ, իսկ վեներոնում ռացվեց ձախ կողքի պառկած դեռահասի վատ պահպանված կմախք: Վերջինս գլխով հյուսիս-արևմուտք էր ուղղված: Կրծքա-

վանդակի մոտ ընկած էին սարդիոնից պատրաստված մթ քանի ուլունք և կենդանու առամ (աղ. LIX, 9-15):

Դամբարան № 107 (20-81թ.) - գտնվում էր I դամբարանադաշտում Նոր Շիրակավանից հյուսիս-արևելք ընկած վարելահողերի մեջ, Գլումրի տանող մայրուղուց շուրջ 100-120մ արևելք: Հարավ-արևմուտք հյուսիս-արևելք ուղղվածությամբ ունեցող այս դամբարանախցի (չափ՝ 1.6x1x0.7մ) ծածկի սալերը ռացակայում էին: Դամբարանախուցը, որի երկայնական պատերը քարաշար էին. հայտնաբերվեց ջրատար խողովակի համար ռացված խրամատի կտրվածքում երևացող պատի շնորհիվ: Այս դամբարանախցում ևս կմախքը ծախ կողքի վրա էր, ռայց գլխով արևելք էր ուղղված: Թևերին հագցված էր երկու օձագլուխ ապարանջան, իսկ ծնոտի մոտ ընկած էր երկու օղ: Վերջիններիս տեղադրությունը ենթադրել է տալիս, թե դրանք ականջօղեր են եղել: Կրծքավանդակի մոտ թափված էին ծարիրից, շաղախից և սարդիոնից պատրաստված ուլունքներ: Դրանց հարևանությամբ գտնվեցին երկու շքասեղ և ծարիրից ու թրոնզից պատրաստված երկու օղ: Այս նյութերից ռացի գտնվեցին և վեց խեցանոթ, որոնցից չորսը դրված էին կմախքի մոտ՝ դամբարանախցի հատակին, իսկ երկու քրեղան՝ ուղղակի կիծքավանդակի վրա (աղ. LVIII, 1-15):

Դամբարան № 115 (28-81թ.) - գտնվում էր նախորդից շուրջ 10մ հարավ: Դամբարանախցի (չափ՝ 2.5x1.5x2մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) հարավային՝ քարաշար պատը թեթևակի վնասվել էր հիշատակված խրամատի փորելու ժամանակ: Քարերով էր շարված և դամբարանախցի հյուսիսային պատը, իսկ արևելյանն ու արևմտյանը՝ մայր հողի կտրվածքն էր հանդիսանում: Դամբարանախուցը լցված էր հողով ու տարրեր չափերի քարերով: որոնց մթջև, իրար խառնված վրձակում, հայտնաբերվեցին մարդկանց ու կենդանիների ոսկորներ: Տարրեր երրիզոնների վրա հայտնաբերվեցին չորս խեցանոթի ռեկորներ: Ընդ որում նույն խեցանոթի մասերը գտնվում էին և դամբարանախցի հատակին, և լիցքի մեջ, ինչը կիկին փաստում է թաղման ժամանակ խեցանոթները կտրելու և ռեկորները աստիճանաբար դամբարանախուց նետելու երևույթը, որը մ.թ.ա. I հազ. թաղման ժեսի ընդհանրապես գծերից է: Խեցանոթները ներկայացված են սափորով, երկու կճուճով ու քրեղանով: Այս նյութերից ռացի դամբարան էին դրվել և դաշույնի գոտեկապ, ապակուց և սարդիոնից պատրաստված երկու ուլունք և թրոնզյա ճակատակալի մաս (աղ. LIX, 1-8):

Դամբարան № 117 (30-81թ.) - գտնվում էր II դամբարանադաշտում և տեղադրված էր № 101 դամբարանից մոտ 5մ հարավ-արևելք: Երկու սալով ծածկված այս քարարկղի (չափ՝ 1.9x0.9x0.6մ, ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք) հարավային սլատի արտաքին կողմում պատրաստված էր 0.9x0.9մ չափերի հիմնահողային դամբարանախուց: Նման կառուցվածքը դամբարանին տվել էր հատակագծում հավասարակող, երկու մասից կազմված քառանկյան տեսք, որտեղ և, հյուսիս-արևմտյան անկյունում (քարարկողում) ղեռահասի գանգ գտնվեց: Դրա մոտ դրված էին կճուճ, երկու սափոր ու քրեղանի ռեկոր (աղ. LX, 1,2,4,8): Ինչ վերաբերում է հիմնահողային խցին, ապա այստեղ գտնվեցին խոշոր եղջերափոր անասունի կողոսկրեր ու վերջույթների առանձին ռեկորներ: Վերջիններիս մոտ դրված էին կճուճ, քրեղան և անկյուններում կլո-

րացող, քառանկյունի ռեբանով քրեղանի մաս: Ամանի հարթ կտրած շուրթը հատիկագարդ էր (աղ. LX, 3,5,7):

Դամբարան № 118 (31-81թ.) - նախորդից մոտ 6մ արևելք գտնվող այս փոքր սալարկղը (չափ՝ 1.2x1x0.9մ, ուղղուբ.՝ արևելք-արևմուտք) երկու սալով էր ծածկված: Դամբարանախցի կենտրոնում դրված երեք կճուճներից մեկում հայտնաբերվեցին մարդու թափոսկո և ասամ (աղ. LIX, 16-18):

Դամբարան № 119 (32-81թ.) - գտնվում էր № 118 դամբարանից մոտ 3մ հարավ-արևմուտք և ծածկված էր երկու սալով: Այս քարարկղի (չափ՝ 2x1x0.8մ, ուղղուբ.՝ արևելք-արևմուտք) եյուսիս-արևմտյան անկյունում հայտնաբերվեցին դեռահասի գանգի փշրված ոսկորներ, որոնց մոտ ընկած էին սարդիոնից պատրաստված ուլունք և բրոնզե օղ: Դամբարանախցի հարավ-արևմտյան անկյունում գտնվեցին քրեղանի թեկոր և փոքրիկ լեզվակով ավարտվող երկաթե դանակո շեղբի հիմքամաս (աղ. LX, 9-12):

Դամբարան № 121 (34-81թ.) - երկոորդ դամբարանադաշտի հարավային մասում գտնվող այս սալարկղը ծածկված էր 30-35սմ ռարձբություն ունեցող, հող ու քարից կազմված ցածր դամբարանաթմբով: Դամբարանախուցը (չափ՝ 1.7x1.1x1.5մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) ծածկված էր մեկ խոշոր (չափ՝ 1.8x1.3x0.4մ ու դրա կողքին դրված առավել փոքր չափերի երկու սալով: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, և սա ժամանակաշրջանի դամբարանների վրա առաջին դեպքն է, որ խոշոր սալի վրա շրջանաձև, միջանցիկ անցք էր րացված: Դամբարանախցի հատակը ամբողջությամբ ծածկված էր իրար կողք-կողքի և միմյանց վրա դրված, տարրեր տեսակների խեցանոթներով: Արևմտյան պատի մոտ, խեցանոթների տակ, հայտնաբերվեցին 18 բրոնզյա նետասլաք 1 կոճակ: Խեցանոթներից մի քանիսի մեջ գտնվեցին կենդանիների ոսկորներ: Մարդու կմախքի մնացորդներ այս դամբարանում չհայտնաբերվեցին: Չդիտվեցին և դիակոգման հետքեր (աղ. LXI-LXII):

Պեղված դամբարանները, ինչպես տեսնում ենք, սալարկղեր են, քարարկղեր և քարարկղի ու եիմնաեողային դամբարանի միացում ներկայացնող կառույցներ: Այս երևույթին դժվար է միանշանակ պատասխան տալ: Կարող ենք նշել միայն, որ ինչպես առաջին, այնպես էլ երկոորդ դամբարանադաշտում գտնվել քարարկղային ու հիմնահողային դամբարանների միասնություն ներկայացնող կառույցներից հայտնաբերված նյութերը, համեմատած քարարկղերի ու սալարկղերի հետ, րացառությամբ № 121 դամբարանի, շեշտված առանձնահատկություններ չեն դրսևորում: Չեն դիտվում և ժամանակագրական տարրերություններ: Հնարավեր է, որ այդ տարբերությունները պայմանավորված լինեն ավանդարար պահպանվող ենի ու արմատավորվող նորի երկվությամբ, ինչը դիտվում է և կյուբի քննության ընթացքում:

Դաշույն - դամբարանից սոսկ րրոնգածույլ գոտեկապն է եայտնաբերված: Վերջինս վերին մասում փոքր անցքերով զարդարված շեղանկյունաձև րացվածքով իր է (աղ. LIX, 4), որն ամրացվել է, այսպես կոչված, «սևանյան տեսակո» դաշույնի շեղրի հիմքի վրա: Դաշույնը դամբարան չի դրվել, բայց նման դաշույն շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել է Լ դամբարանադաշտում: Վերջինս րրոն-

զածույլ զենք է և ունի ծոված, կենտրոնական մասում երկու եզրերից թեթևակո նեղացող շերտ, որն ավարտվում է կոթի ամիացման համար նախատեսված նեղ լեզվակով: Վերջինիս վերին մասում բացված անցքում բրոնզյա մեխ է պահպանված (աղ. LX, 15): Երևան գալով մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբում. բրոնզածույլ դաշույնների այս տեսակը մ.թ.ա IX-VIII դդ. դուրս է մղվում բրոնզե գոտեկտպ ու գլխակալ ունեցող, երկաթից պատրաստված համանման զենքերի կողմից (*Есаян С.А.*, 1966, էջ 73-76): Վերջիններս, ինչպես և բրոնզածույլ օրինակները, տարածված են Կուր-Արաքս միջագետքն ընդգրկող տարածքում (հարավային սահմանը դեռևս հստակ չէ) և իբրև այդպեղից արտահանված զինատեսակ՝ եզակի օրինակներով հանդիպում է հարևան տարածքներում (*Խնկիկյան Օ.*, 1991, էջ 79-91):

Նետասլաքներ - բրոնզածույլ այս զինատեսակը երկու տարբերակով է ներկայացված: Առաջին տարբերակում ենք խմբավորում քառակող պոչուկ և եռանկյունաձև սայր ունեցողները: Այս նմուշների երկար, լայն բացվածք ունեցող թևիկները, հիմնականում ավարտվում են սրվող ծայրերով (11 օրինակ): Նետասլաքների սայրերի երկու երեսներից ծովող ընդերկայնական ողերը, ծակող մասից որոշ հեռավորության վրա ընդհատվում են: Առանձին նմուշների ծակող ծայրը կտրվածքում շեղանկյունաձև է և առանձնանում է շեշտված եռանկյան տեսքով (աղ. LXII, 26): Այս մանրամասնը առկա է և II տարբերակում դասվող և նետասլաքների վրա: Վերջիններս, սակայն, նախորդներից տարբերվում են սայրի վերին մասում նեղ և կենտրոնից սկսած լայնացող տեսքով ու թևիկների համեմատաբար փոքր բացվածքով: Որոշ օրինակների քառակող պոչուկը իիմքի մասում փոքր-ինչ լայնանալով խնձորակ է ձևավորում (աղ. LXII, 27-29): Երկվեղև կաղապարների մեջ պատրաստված այս նետասլաքները մ.թ.ա. XIդ. վերջ - VIIIդ. թվագրվող նյութերի միջավայրում հայտնի են Արցախից (Արջածոր, Արխավենդ ևն), Գյումրիից, Նորատուփից, Դվինից, Սիսիանից և ռազմաթիվ այլ հուշարձաններից (*Кущварева К.Х.*, 1957, նկ. 28,73,102: Նույնի՝ 1977, նկ.16, 2,4-6: *Мартыросян А.А.*, 1964, նկ. 49 և ուրիշներ):

Դանակներ - երկաթից պատրաստված նմուշները երկուսն են: Արանք իիմքում միակողմանի լայնացող մեջքով, փոքր չավեր ունեցող օրինակներից պահպանված մասեր են: Դրանցից մեկը, որի լեզվակը կտրված է, ունի սրվող քթիկով ավարտվող շերտ (աղ. LVII2), իսկ մյուսից պահպանված է լեզվակը (աղ. LX, 10): Նման դանակներ մ.թ.ա. I հազ. թվագրվող նյութերի շարքում հայտնի են Մուխանից, Դիլիջանից, Արթիկը և ռազմաթիվ այլ հուշարձաններից (տե՛ս *Жачатрян Т.С.*, 1975, էջ 237-238, նկ. 151): Երկաթյա դանակների վաղ նմուշները, սակայն, եայտնի են և ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններից (*Խնկիկյան Օ.*, 1992, աղ. I, 3), ընչը թույլ չի տալիս այդպիսիները ռիտել իբրև թվագրությունը հստակեցնող նյութ:

Խոսելով դանակների մասին, նշենք և առաջին դամբարանադաշտի տարածքից պատահականորեն հայտնաբերվածը: Այն ըրոնզից է պատրաստված, ունի կարճ. տափակ լեզվակ և նեղ՝ ծայրում ռարծրացող ու կլորացող քթիկով ավարտվող շերտ: Լեզվակի վրա բացված անցքում բրոնզյա մեխ է պահպանված (աղ. LX, 16): Մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբում երևան եկած այսօրինակ դանակների զուգաբեռները

բազմաթիվ են հետազոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող հուշարձաններում: Այդպիսիք հայտնի են Տոլորսից, Սիսիանից, Արցախի տարբեր հուշարձաններից, Զեթիից և այլն (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 156-157: *Кущварева К.Х.*, 1957, էջ 138: *Պետրոսյան Լ.Ա.*, 1973: *Խնկիկյան Օ.* և ուրիշներ, 1984. աղ. II, 2):

Ճակատակալ - պատրաստված է 2սմ լայնություն ունեցող բրոնզե թիթեղից և ունի անզարդ մակերես (աղ. LIX, 1): Նման անզարդ մակերեսով ճակատակալներ հայտնի են ինչպես ուշ բրոնզի (օր. Գեղարոտ և այլն), այնպես էլ հետազոտվող ժամանակաշրջանի (Նորատուսի № 11 դամբարան և այլն) ու հետագա դարաշրջանին պատկանող հուշարձաններում:

Պերճանքի առարկաներ - ներկայացված են ապարանջաններով, օղերով, կոճակներով, ուլունքներով ու շքասեղներով, թվարկվածներից շքասեղները բրոնզածույլ իրեր են, որոնք թեթևակի լայնամալով կենտրոնական մասում (այդտեղ միջանցիկ անցք է բացված), ավարտվում են կոնաձև լայնացող գլխիկով: Դրանցից մեկը, որի սյուտաքին մակերեսը գարդարված է գույզ ակոսազծերով, գոգավոր տեսք ունի (աղ. LVIII, 1,2): Նման շքասեղներ հայտնի են Արթիկից, Այրումից և մ.թ.ա. III հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող այլ հուշարձաններից:

Նյութի թվագրման համար էական չեն և միացող կամ իրար վրա բերված ծայրերով օղերն ու ապարանջանները (աղ. LVII, 1, LVIII, 6-8): Վերջիններիս շարքում առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում օձազլուխ ծայրերով երկու բրոնզածույլ ապարանջան (աղ. LVIII, 4-5), որոնք լայն տարածում են գտնում մ.թ.ա. I հազ. սկզբից (*Мартыросян А.А.*, 1954, էջ 81-82: *Եսայան Ս.*, 1964, էջ 89): Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ ուռուցիկ գծերով ստացված օձերի գլուխները սրուած են և նման են Արթիկից, Գադրեկիլիից և ուշ բրոնզեդարյան այլ հուշարձաններից հայտնաբերված կոճակների և այլ իրերի վրա եղած պատկերներին, ինչը և ցույց է տալիս այսօրինակ ապարանջանների ու զարդերի ոչ միայն տեղական ծագումը, այլև համեմատաբար վաղ տարիքը: Երկուսի դարաշրջանի հաջորդ փուլին պատկանող ապարանջանները, ինչպես կտեսնենք ստորև, տարբերվում են օձերի գլուխների արտահայտման ձևով, առանձին մանրամասներով:

Ժամանակաշրջանի հուշարձաններում իրենց զուգահեռներն ունեն և ծայրիրից ու մածուկից պատրաստված, փշատի կորիզ հիշեցնող ուլունքները (աղ. LVIII, 9): Դրանցից մեկը, որ մածուկից է պատրաստված, կարվածքում եռանիստ տեսք ունի: Վերջինիս կողերի վրա երկայնական ակոսիկներ են արված: Այս ուլունքը, ինչպես և մյուսները, գարդարված է թեք աւսրված փորագիր գծիկներով: Նման ուլունքներ հայտնի են էլամի № 27 դամբարանից, Կտրմիր-բլուրից, Վանաձորից (*Խանզադյան Է.*, 1979, նկ.136, էջ 112-113) ու թվագրվում են մ.թ.ա. II-ի հազ. սահմանազլխով, Զետաքրքիր է կապույտ ապակուց պատրաստվածը, այն կտրվածքում շրջանաձև օղակ է, որի վորին մասում միջանցիկ անցքով բլթակ է արված (աղ. LIX, 3): Այս ուլունքը մերձենում է էլամի (№ 7) և Մինգեչաուրի (№ 81) դամբարաններից հայտնաբերված, վորին մասում օղակ ունեցող սրտաձև ու շրջանաձև գարդերին (*Խանզադյան Է.*, 1979, նկ.141, 10: *Аславов Г.М., Вандов А., Иояе Г.*, 1959, նկ. 45): Ինչ վերաբերում

է սարդիոնից պատրաստված ուլունքներին. ապա դրանք գլանաձև ու զնդաձև. նախորդ փուլերից հայտնի զարդերն են (ադ. LVII, 3, LIX, 2, 15, LX, 11): Նույնը կարելի է ասել և բրոնզից պատրաստված ասեղի (ադ. LVIII, 3) ու կոճակո վերարեյալ (ադ. LXII, 30):

Նախկինից հայտնի ձևերին ու զարդերին զուգահեռ նոր հաականիշներ ենք տեսնում և խեցեղեն արտադրանքի քննության ընթացքում: Այսպես, սափորների մի խումբը, որը նույն լայնարերան, գլանաձև ռարծր վոզ ու փքուն իրան ունի. լավագույնս կապվում է նախորդ փուլի համանման սափորների հետ: Տարրերություն չի դիտվում և այս անոթների սև կամ գորշ անփայլ մակերեսներին տարված զարդերի ու դրանց ստացման եղանակների համեմատության ժամանակ, դրանք ակոսներ են ու ելունդագոտիներ, որոնք առանձին մոուլների վրա համալրվում են կամարածև մատնեքազարդով կամ փորագրմամբ ստացված անկյունաձև պատկերներով ու թեք տարված գծերով (ադ. LIX, 9, LX, 1, LXI, 6): Նախկինից հայտնի այս անոթներին զուգահեռ, քննված համալիրներում հանդես են գալիս և նոր մոուլներ, որոնք անծանոթ լինելով նախորդ փուլերում, լայն տարածում են ստանում հետագայում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք նեղ, փողածև լայնացող վզով երկու սափորները, որոնցից մեկն անկանթ է (ադ. LX, 2), մյուսը՝ շրթից սկսվող և ուսին միացող աղեղնաձև կանթ ունի (ադ. LIX, 5): Վերջինիս գորշ, թեթևակի փախցրած մակերեսը զարդարված է ալիքաձև գծերով լցված եռանկյունիներով: Ինչ վերաբերում է մյուս սափորին, ապա դրա սև, թեթևակի փայլեցրած մակերեսը ուսի մասում գոտևոլված է ակոսներով: Իսկ վիզը՝ երեք շարքով տարված ելունդագոտիներով: Սափորների քննված տեսակների գուգահեռները ռազմաթիվ են մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններում: Ալիքներով, ալիքաձև զծափնջերով կամ փորագիր թեք գծերով լցված եռանկյունաձև պատկերներով սափորներ (այդ թվում և փողածև վիզ ունեցողներ) տեսնում ենք Կարմիր-րեդում, Աեծանորում, Էլառում, Արջածորում և այլ հուշարձաններում (*Եսայան Ս.*, 1969, ադ. XXIV: *Мартыросян А.А.*, 1964, նկ.802: *Խանզադյան Է.Վ.*, *Սկրայան Կ.*, *Պարսանյան Է.*, 1973, էջ 40-43, 48, նկ. 50: *Խանզադյան Է.Վ.*, 1979, էջ 83, ադ. XIX, 5: *Кушварева К.Х.*, 1957, նկ. 11, 15 և ուրիշներ): Այդպիսիները ինչպես տեսանք, առկա էին և Շիրակավանի ընկավայրի ու շերտագրական փոսորակի համաժամանակյա շերտում:

Մ.թ.ա. I հազ. սկզբից լայն տարածում ստացած խեցանոթներից են և կճուճի տեսք ունեցող միականթ անոթները, որոնք հետագոտվող ժամանակաշրջանի դամբարաններից հայտնարերված են երկու մոուլով: Դրանցից մեկի սև, թույլ փայլեցրած մակերեսով: Իրանի թեթևակի երկեռնիկ անքով, լայնարերան անոթ է, որի ուսն ու գոտևաձև զոտևորող ակոսների միջև պատկերված են փորագիր գծերով լցված եռանկյունիներ (ադ. LIX, 10): Անոթներից հաջորդի իրանը սեղմված ու ծգված տեսք ունի և ավարտվում է ուղիղ ռարծրացող կարծ վզով: Իրանի կենտրոնում ամրացված, կտրվածքում քառակող կանթը ձևավորված են անոթի մակերեսը կարմրավուն երանգ ունի (ադ. LIX, 11): Վերը խոսվող անոթների այս տեսակի մասին: Ավելացնենք միայն, որ նման անոթներ մ.թ.ա. X-IXդդ. թվագրվող համալիրներում հայտնի են Արթիկից,

Ռեդկոն-լագերից, Կարմիր-բլուրից, Ախսիանից և բազմաթիվ այլ հուշարձաններից (*Жагартрян Т.С.*, 1975, էջ 250, նկ. 160: *Есаян С.А.*, 1976, աղ. 101 և հաջորդները: *Мартirosян А.А.*, 1964, նկ. 78, 10 և ուրիշներ):

Նախորդ դարաշրջանի համանման նյութերի հետ է կապվում և փքուն իրանով, վերին մասում ներս հակվող ու իրանից շեշտված անցումով անջատվող, սրվող շուրթով ավարտվող անոթը, որի սև, անփայլ մակերեսը զարդարված է ակոսագոտիներով ու ալիքաձև փորագիր գծերով (աղ. LXII, 3): Շիրակավանի I և II մեդալայների համաժամանակյա կացարաններում և ընդհանրապես մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող բազմաթիվ հուշարձաններում (Ռեդկոն-լագեր, Վանաձոր, Պոպուզ-դաղ, Արթիկ, Լոռի-բերդ և այլն) իր զուգահեռներն ունեցող այսօրինակ անոթների մասին խոսվել է: Նույն նկատառումներով չենք անդրադառնա և կլորացող իրան, թեթևակի գոգավորված վիզ և կլորացող շուրթ ունեցող կճուճների զուգահեռների թվարկմանը: Նշենք միայն, որ սրանց սև կամ գորշ անփայլ մակերեսները զարդարված են մատներով (աղ. LVII, 4), անկյունաձև, միացող հատիկներով ու անոթի մակերեսին ծալքավոր տեսք տված, թեք տարված ճկվածքաերկայններով (աղ. LXII, 2), փորագիր ալիքագծերով (աղ. LIX, 13, 14, 17, 18, LXI, 7): Ձևով, զարդով և դրա սուսցման եղանակով նախորդ փուլի խեցանոթներին է մերձենում և գնդաձև իրանով մեկ այլ կճուճ, որի սև, թույլ փայլեցրած մակերեսը զարդարված է սեղմամի սուսցված եռանկյունաձև պատկերներով ու փայլանախշը քերելու եղանակով արված ուղղահայաց գծերով (աղ. LIX, 7): Չարդի սուսցման այս եղանակը, ինչպես նշվեց, բնորոշ է դատնում մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող խեցանոթների համար: Այդ ժամանակաշրջանի բնորոշ զարդերից են և հորիզոնական տարված հասիկներն ու եղունգանախշը, որոնք մեկ կամ երկու շարքով զարդարում են գորշ կամ սև անփայլ, միոտված մակերեսով «խոհանոցային» կճուճների ուսերը (աղ. LIX, 13, 14, 16, LX, 4, LXII, 4): Յեսուաքրքիր է, որ վերջիններիս մեջ դերակշռում են ցածրիրան անոթները, իսկ շոթին ակոսազարդ ունեցող և եամենատաքար թարծր իրանով կճուճները հազվադեպ են հանդիպում (աղ. LVIII, 15):

Նախորդ փուլի խեցանոթներից չեն տարբերվում և գլանաձև վզով, դեպի դուրս կլորացող շրթով, փքուն իրանի հակադիր կողմերում կանթեր ունեցող խոշոր սափորն (աղ. LVIII 10) ու նույնաձև, անկանթ խոնցին (աղ. LXI, 5): Լկնեայտ ընդեանրուսյուններ են դրսևորում և կարասները: Արանք ձգված, ուսի կամ փորի մասում կլորացող իրանով, դուրս ճկված շուրթով, լայն (աղ. LXI, 3, 4) կամ համենատարար փոքր բերան ունեցող (աղ. LXI, 1, 2, LXII, 1) նույն խոշոր անոթներն են, ինչպիսիք տեսնում էինք և ուշ ըրոնգի դարաշրջանի տարրեր փուլերով թվագրվող նյութերի շարքում: Նախկինից եայտնի ձևերով են ներկայացված և անոթների ուսերը զոտևորող զարդերը, դրանք հիմնականում ակոսներ են, ելունդագոտիներ ու փորագիր ալիքագծեր: Մեկ դեպքում միայն, տեսնում ենք կետերով լցված փորագիր եռանկյունիներ, որոնց կողերի վրա կարճ գծիկներ են պատկերված: Այս զարդը, սակայն, նորույթ չէ. այն անեսնում ենք ինչպես նախորդ շրջանի դամբարաններից մեկում հայտնաբերված սափորի, այնպես էլ հետագուտվող ժամանակաշրջանին պատկանող անոթների վրա (օր. էլաոի

նյութերը: Տե՛ս *Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, նկ.119): Կարասներից երկուսի հատակներին միջանցիկ անցքեր են րացված: Այդուհանդերձ ակնեայտ է և այն. որ այս կարասների վրա բացակայում են ուշ բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են փայլեցվածության տարրեր աստիճանի մակերեսներն ու փայլանախշը, հատակի եզերքը օղակող գարդերը, շքի ակոսագոտին ու հաճախ հանդիպող պարանազաղը: Այդ հատկանիշները երկաթեդարյան կարասների վրա հազվադեպ են հանդիպում. Շիրակավանից հայտնաբերվածների զուգահեռները Խուրջին-հողերից, Ղնշկուտից, Ռեդկոն-լազերից, Նորատուսից և մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող այլ հուշարձաններից գտնվածներն են (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, նկ. 76, 15, *Եսայան Շ.Ա.*, 1976, նկ. 91, 3, 95, 1,3,5, 111, 6 և այլն): Նույն ժամանակաշրջանի հուշարձաններում իրենց զուգահեռներն ունեն և քրեղանները, որոնց մի զգալի մասը շարունակելով նախկինից եկող ավանդույթները, հաբատում է և երկաթի դարաշրջանում: Այդպիսիներից են կլորացող իրան և ղուրս ճկված, կլորացող շուրթով ամանները, որոնց սև կամ գորշ անփայլ, հազվադեպ թեթևակի փայլեցված մակերեսները գարդարված են ակոսներով, երբեմն՝ սեղմմամբ ստացված ուղղահայաց գծերով (աղ. LVII, 5-7, LVIII, 12-14, LX, 7,8, LXII, 5-8,11-15): Նորույթ չեն և նույն կերպ գարդարված, րայց ղուրս թեքվող շուրթով ավարտվող ամանները (աղ. LXII, 9,10,16), իսկ թեթևակի գոգավորված կիղեք ունեցողները (աղ. LIX, 6,) հանդիպում էին և նախորդ դարաշրջանի վերջին փուլում: Այդ ժամանակահատվածին պատկանող նյութերի շարքում են և ցածրիրան, վերին մասում ուղղվող կողով, ինչպես և կտցածև, շուրթով ավարտվող քրեղանների եզակի զուգահեռները, որոնք այս դամբարանների համար բնորոշ հանդիսանալով (աղ. LVII, 8, LX, 12, LXII, 17-25) լավագույնս կապվում են րնակավայրի համաժամանակյա շերտերից հայտնաբերվածների հետ: Նույնը կարելի է ասել և ձևավորված կողեր ունեցող քրեղանների վերաբերյալ (աղ. LX, 5, LIX, 12), որոնք երկաթի դարաշրջանի բնորոշ նյութերից հանդիսանալով, նախորդների օրինակով իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն են գտնում մ.թ.ա. XIդ. վերջ - IXդ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններում (Մեծամոր, Ռեդկին-լազեր, Լևտղի-րլուր և այլն: Տե՛ս *Խանգաղյան Է.Վ.*, *Սկրտչյան Կ.*, *Պարսամյան Է.*, 1973, նկ. 69, աղ. XIV: *Եսայան Շ.Ա.*, 1976, նկ. 100, 5, 108, 1, 120, 17 և այլն): Հաշվի առնելով քննված նյութերի առանձնահատկությունները, ինչպես և ռերված գուգահեռները, Շիրակավանի քննված դամբարաններից, ինչպես և VI օժանդակ կառույցից հայտնաբերվածները թվագրում ենք մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանով:

Ա. մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. դամբարանները- գտնվում են I դամբարանադաշտի հարավային հատվածում և ծածկված են քարե լիցքից կազմված ցածր դամբարանաթմբերով: Այս դամբարանները հիմնականում քարարկոներ են, սալարկոները հազվադեպ են հանդիպում: Անկախ տեսակից, այս դամբարանները լցված են հողով ու տարրեր չափերի քաբերով, նախորդ դարաշրջանի դամբարաններում քարերը հազվադեպ էին հանդիպում: Այս դամբարաններից պեղվեցին 15-ը:

Դամբարան № 5 (5-77թ.) - հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված (չափ. 1.6x1.3x0.7մ) և ծածկասալերից զուրկ դամբարանախուցը պատրաստված էր

միջին մեծության (40x50սմ) տուֆ քարերից: Դամբարանախցի հարավ-արևմտյան պատի մեջ 0.7մ լայնությամբ ռացվածք կար, որն արտաքին կողմից տուֆ սալով էր փակված: Դժրախտարար վերջինիս արտաքին կողմից անցնող խրամուղին ավերել էր այդ հատվածը, ինչը և թույլ չի տալիս վստահարար ասել՝ այդ մասում մուտք, թե՞ կից դամբարան է եղել: Փաստն այն է, որ դամբարանախցում մարդու կմախք չհայտնարերվեց: Դամբարան էին դրվել չորս քրեղան, երկու կճուճ, կապույտ ջնարակով պատված քառակող տուփի և ֆայանսից պատրաստված թասի ընկորներ, ազաթե օրլ, ապակուց և ոսկրից պատրաստված ուլունքներ (աղ. LXIII):

Դամբարան № 9 (9-77թ.) - հյուսիս-հարավ ուղղված այս դամբարանը (չափ.՝ 1.2x0.9x0.7մ) ևս պատրաստված էր տուֆ քարով: Ձախ կողքի պառկած, դեպի դիմքը ռարձրացված ձեռքերի մոտ դրված էին երկու սափոր: Երկու այլ սափոր գտնվեցին ծոծրակային մասում, իսկ երկու կճուճ և ամանի ընկորից պատրաստված անվակած և իս՝ ոտքերի միջակայքում (աղ. LXIV):

Դամբարան № 10 (10-77թ.) - ծածկված էր մանր քարերից կազմված ցածր (20-25սմ) դամբարանաթմբով: Երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (ուղղութ.՝ հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք, չափ.՝ 1.3x0.9x0.5մ դիաթաղման կլան դիակիզման հետքեր չդիտվեցին, ինչը և ցույց է տալիս վերջինիս հուշայդամբարան հանդիսանալը: Դամբարանի հյուսիս-արևմտյան անկյունում գտնվեցին վանակատի ընկորներ, իսկ հարավ-արևելյան պասսի երկայնքով շարված էին տարատեսակ խեցանոթներ, որոնցից մի կո (աղ. LXV, 10) ծածկված էր սկավառակաձև կափարիչով (աղ. LXV, 9): Այդ խեցանոթների վրա դրված էր հարուստ զարդանախշված գոտի (ճկ.13) (*Ռ.Թորոսյան, Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ.*, 1980, էջ 268-277):

Դամբարան № 11 (11-77թ.) - դամբարանաթմբի հեռացումից հետո ռացվեց հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք ուղղություն ունեցող, հյուսիս-արևմտյան կեսը մեկ խոշոր սալով ծածկված քարարկվր (չափ.՝ 3.7x1.7x1.6մ): Դամբարանախցի հարավային հատվածում, սալերով չծածկված մասում, տարրեր հորիզոնների վրա հայտնարերվեց չորս կմախք, վերին շերտում աջ կողքի վրա վերջույթները ծակած վրձակում, պառկած էին երկու նմախք. որոնցից 10սմ ցած գտնվեց երրորդը: Վերջինս թաղված էր կքանստած վեճակում: Կմախքներից չորրորդը պառկած էր դամբարանի հատակին: Ձախ կողքի դրված այս կմախքի մոտ հայտնարերվեցին դաշույններ, նետաալաքներ, թրոնգե գոտու մաս (ճկ. 14), ձիու կմախքի մնացորդներ: Երկու այլ ձիւրի կմախքների մասեր դրված էին դամբարանի հյուսիսային հատվածում. ուր գտնվեցին և կոնաձև վահանիկներ: Դամբարանի արևելյան և արևմտյան պատերի մոտ եայտնարերվեցին շրջանաձև կալիկների մասեր, չորրորդ կախիկո ամրոդջական էր: Ամենայն հավանականությամբ դամբարանի հատակին պառկածը ավագանու ներկայացուցիչ է եղել, իսկ վերևում գտնվողները՝ ծառաներ: Դամբարանից հայտնարերված մյուս նյութերն են տարրեր չափերի քրեղանները, սափորները, կճուճները, զարդակոճակը, դաշույնները (աղ. LXVI): Այդ նյութերը գտնվեցին տարրի հորիզոնների վրա:

Դամբարան № 12 (12-77թ.) - արտաքին նշաններից զուրկ այս դամբարանը

(չափ՝ 4.9x3.2x10մ, ուղղուք՝ հյուսիս-հարավ), որից բացակայում էին և ծածկասալերը. հայտնաբերվեց խրամուղում: Նյութերը երևան եկան 0.7-0.8մ խորությունից սկսած: Այստեղ ևս խնամարարին թաղում էր կատարված: Հայտնաբերված 14 կմախքները գտնվում էին ամենատարբեր դիրքերում: Դրանցից առավել կանոնավոր վրձակում էին երեքը, որոնցից մեկը դամբարանի կենտրոնում էր պառկած: Չախ կողքի դրված և գլխով հարավ ուղղված այս կմախքի ոտքերի մոտ գտնվեց ոսկե թիթեղով երեսապատված երկաթե անոթոշ իրի բեկոր, իսկ գլխի մոտ դրված էր ոսկեթել հյուսածո շղթայիկի գլանիկե հետ և բրոնզե նետասլաքներ: Կրծքավանդակի մոտ ընկած էին շեղանկյունաձև ու շրջանաձև, վահանիկներ, տարատեսակ ոսկիե իրեր (դրանք ունեին կեռխաչի, շրջանի, ծողիկի և կիսաշրջանի տեսք) ու գավազանի գլխակալ: Վերջինիս հակադիր կողմում հայտնաբերվեց գավազանի բրոնզե ծայրակալը: Կրծքավանդակի մոտ թափված էին և «մածուկից» ու գլաքարից պատրաստված ուլունքներ: Այս կմախքի մոտ գտնվեցին ձիու կողեր ու գանգ: Երկու ձիու գանգ հայտնաբերվեցին և դամբարանի եյուսիսային հատվածում, կենդանիների վերջույթներն ու կողերը դրված էին արևելյան և արևմտյան պատերի մոտ: Այդտեղ գտնվեցին և խոշոր եղջերավոր անասունների առանձին ոսկորներ: Ինչ վերաբերում է մյուս երկու կանոնավոր թաղված կմախքներին, ապա դրանք արևմտյան պատի մոտ էին, մեկի պառկած էր ձախ կողքի վրա, գլխով արևմուտք, մյուսը՝ աջ կողքի: Այս կմախքների մոտից հայտնաբերվեցին ասեղ, ուլունքներ: Մնացած 11 կմախքները, որոնք հավանաբար ծառաներ են եղել, անկանոն ընկած էին դամբարանի հարավային մասում: Դամբարանի տարբեր հատվածներում, տարբեր եռոյգոնների վրա եայտնաբերվեց 9 խեցանոթ (աղ. LXVII):

Դամբարան № 13 (13-77թ.) - նախորդից շուրջ 30մ հյուսիս գանվել այս դամբարանը (չափ՝ 2.2x1.3x1մ, ուղղուք՝ հյուսիս-արևմուտք եարավ-արևելք) ցածր դամբարանաթումբ (30-40սմ) ուներ և ծածկված էր երկու սալով: Դամբարանի եարավ-արևելյան անկյունում, կքանստած դիրքով, երկու կմախք հայտնաբերվեցին: Դրանց դիմաց, դամբարանի կենտրոնում, թաղված էր երրորդը: Վերջինս աջ կողքի վրա էր պառկած և գլխով ուղղված էր հարավ: Այս կմախքը փշրվել էր դամբարան լցված քարերի ծանրության տակ: Վերջինիս մոտից գտնվեցին մանր եղջերավոր կենդանու, շան և նապաստակի ոսկորներ, անոթոշ նշանակության երկաթե իրի բեկոր, երկու սափոր ու գավաթ: Դրանց կողքին ընկած էին խոհանոցային կճուճի իրանի մանր բեկորներ (աղ. LVIII):

Դամբարան № 27 (14-78թ.) - արևելք-արևմուտք անկյունագծով անցնող խրամուղին այս քարաբկորը (չափ՝ 3x2.6x1.2, ուղղուք՝ հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք) բաժանել էր երկու հավասար մասերի: Հյուսիս-արևելյան պատի մոտ, հատակից 10 սմ բարձրության վրա հայտնաբերվեց ձախ կողքի պառկած, գլխով արևելք ուղղված կմախք, որի ղեայի ղեմքը բարձրացված ձեռքերին հագցված էին երկու ներձկված ապարանջան: Դեմքի առջև ընկած էին երեք նետասլաք, կճուճի բեկորներ և վահանիկ: Դամբարանի հարավային հատվածում գանվեցին երկու ձիու գանգ ու մի քանի կողոսկի: Վերջիններին մոտ հայտնաբերվեցին սանձ, մրճիկաձև իրեր, խոշոր կոճակ-

ներ, ուլունք, օղեր: Հարավ-արևմտյան պատի մոտ դրված էին գավազանների գլխակայներ, ծայրակալներ ու եռաշրջան կախիկներ: Դրանցից արևելք հայտնաբերվեցին խոշոր մատուցարանների մասեր, բրոնզե գուտիների բեկորներ և երկաթե կեռ. իսկ հարավ-արևելյան պատի մոտ շքասեղ ու վանակասի ցլեպ (աղ. LXIX):

Դամբարան № 29 (16-78թ.) - հայտնաբերվեց շենքի հիմքերը փորելու ժամանակ (չափ. 2.6x1.2x1.4մ): Այս քարարկղի հատակին սալ էր դրված, որի հետևանքով արևելյան հատվածի հատակը 10սմ ցածր էր գտնվում արևմտյան կեսից: Դամբարանի կենտրոնում գտնվեց կրծքավանդակը, իսկ ստորին ծնոտը հարավային պատի մոտ էր դրված: Կոնքոսկրը և ոտքերի ոսկորները հայտնաբերվեցին արևելյան մասում, հատակից 50-60սմ բարձրության վրա: Այստեղ ակնհայտ էր դիմասնատման ծեսը: Դամբարանի հատակոն, արևմտյան պատի մոտ, հայտնաբերվեցին տարատեսակ խեցանոթներ, վահանիկ, օղ, եռաշրջան կախիկներ, ասսուլած և զարդեր ու բրոնզե կեռ (աղ. LXX):

Դամբարան № 31 (18-78թ.) - քարարկղից պահպանված էր հարավ-արևմտյան անկյունածև հատվածը, որից երևում էր, թե դամբարանի խորությունը 1.1մ էր եղել: Հայտնաբերված նյութերն են խոշոր եղջերավոր անասունների առանձին ոսկորներ, ատամնավոր մակերեսներով երկու ապարանջան (դրանցից մեկը ներձկված էր), անկյուններում առյուծների գլուխներով զարդարված ուղղանկյունածև իր, եռաշրջան կախիկներ, նետասլաքներ, գլավազանի գլխակալ, վահան, կոճակ, օղ, շքասեղի մաս: Դամբարան դրված խեցանոթներից ամբողջական վրձակում պահպանվել էին սափորն ու միականթ թասը, իսկ երկու այլ սափորներից, սկուտեղից, կճուճից ու թասից հայտնաբերվեցին առանձին մասեր: Նյութերից վերջինը վանակասի ցլեպն էր (աղ. LXXI):

Դամբարան № 32 (19-78թ.) - շինարարության ժամանակ ավերված այս դամբարանից գոյացած հողակույտի ստուգման ընթացքում հայտնաբերվեցին միականթ գավաթի բեկորներ, մատուցարանի մաս, ալեբաստրե թասիկ, օղեր, ապարանջան, շքասեղներ, եռաշրջան կախիկներ (աղ. LXXII):

Դամբարան № 50 (18-78թ.) - վնասված էր հյուսիսային պատի մի հատվածը: Հյուսիս-հարավ ուղղություն ունեցող այս դամբարանը (չափ. 4.8x3.9x1.1մ) զուրկ էր ծածկասալերից: Մարդու կմախքի վատ պահպանված մնացորդները գտնվեցին դամբարանի կենտրոնում, գլխով հարավ ուղղված վիճակում: Դամբարանի հարավային կեսում հայտնաբերվեցին երկու ձիու կմախքի մասեր: Ձիկրից մեկն՝ արևմտյան կողմում գտնվող գանգը դրված էր կողոսկրների վրա, իսկ արևելյան մասում դրված էին ձիկրից երկոտրդի ողնաշարի մասերն ու ստորին ծնոտը: Վերջինիս գանգը փոքր-ինչ հյուսիս էր գտնվում: Այս գանգի մոտից հայտնաբերվեցին մրճիկածև իրեր, իսկ մարդու կմախքի մոտ դրված էին 9 նետասլաք, 5 եռաշրջան կախիկ, կոճակներ, երկաթե ապարանջան, բրոնզե օղ և հակադիր կողմերում կենդանու գլուխներով զարդարված շրջանածև իր: Մյուս նյութերը, որ ներկայացված են երկու ծայրակալներով, ասեղով, սափորով, կճուճով, 3 քրեղանով ու թասով, հայտնաբերվեցին դամբարանախցի հյուսիսային կեսում 0.8-1.1 մ խորության վրա (աղ. LXXIII):

Դամբարան № 53ա (22-79թ.) - շինարարության ընթացքում գրեթե ամբողջությամբ ավերված այս դամբարանախցից պահպանվել էր մի փոքրիկ հատվածը. որով հնարավոր չէր որոշել դամբարանի ուղղվածությունն ու մոտավոր չափերը: Նշենք միայն, որ պահպանված մասից հայտնաբերվեց միականթ կճուճ (աղ. LXXIV, 14): Մյուս նյութերը՝ բրոնզե զոտեկապով երկաթյա դաշույնի շեղքի բեկոր, խողովակածև զարդեր, ուլունքներ,, խխունջ, կոճակ, ժանիք, երեք խեցանոթի պասկանող բեկորներ և բրոնզե լարից պատրաստված ինչ-որ իր, ընկած էին դամբարանից նետված, հող ու քարից կազմված կույտի մեջ (աղ. LXXIV, 1-14):

Դամբարան № 86 (17-80թ.) - նախորդից 6-8 մ արևմուտք էր գտնվում և հողի մակերեսին ուրվազծվում էր աշխատանքների ժամանակ հարթեցված դամբարանաթմբից մնացած հիմքի քարերի հավասար փոված շերտով: Այն հեռացնելուց հետո, 30սմ խորության վրա բացվեցին հյուսիս-հարավ ուղղվածություն ունեցող դամբարանախուցը (չափ՝ 2.4x1.2x1.2մ) ծածկող չորս խոշոր և երկու փոքր սալերը: Դամբարանախուցը միջնապատով երկու մասի էր բաժանված: Ինչպես միջնապատը, այնպես էլ դամբարանախուցը, կազմված էր տուֆ սալերից: Հարավային խցում (չափ՝ 1x1.2x1.2մ) տարբեր խորությունների վրա հայտնաբերվեցին կենդանիների ոսկորներ, անմիջապես դամբարանախցի հատակին, ձախ կողքի պառկած երկտակված վրձակում ձիու կմախքն էր: Վերջինիս վերջույթները ծալված էին: Կենդանու արևելք ուղղված զանգի տակ քար էր դրված, իսկ վզոսկրերը օղակված էին բրոնզե անզարդ զոտու բեկորներով: Ակնախոռոչների վրայից գտնվեցին երկու միանման բրոնզե կոճակներ, իսկ բեբանի մեջ դրված էր սկավառակածև, այտաճաններով բրոնզե սանձ: Գանգից ոչ հեռու գտնվեց երկաթե խոշոր միզակ: Ձիու կմախքից վեր, խցի արևմտյան պատի մոտ, հատակից 60-70սմ բարձրության վրա, հայտնաբերվեցին ուլի գանգ և մի քանի կողոսկր: Դրանց մոտ ընկած էր եորթի ստորին ծնոտ: Հետաքրքիր է, որ այս խցի հարավային պատը կազմող, իրար վրա դրված երկու սալերից ստորինի արևելյան անկյունում միջանցիկ անցք էր բացված: Աս հետաքրքիր երևույթ է և կարոտ հեռագա հետազոտության:

Այլ պատկեր բացահայտեցին հյուսիսակողմյան դամբարանախցի (չափ՝ 1.4x1.2x1.2մ) պեղումները: Այս դամբարանախուցը մինչև 0.5մ խորությունը հողով էր լցված, որից ցած, մինչև հատակը, խոշոր քարերից կազմված լիցքն էր: Խցի արևմտյան անկյունում, քարերի միջև, հայտնաբերվեց ինչ-որ կենդանու թիակոսկրի մաս, իսկ դամբարանի կենտրոնում գտնվեց մարդու գանգի ռեկոր: Վերջինիս մոտ ընկած էր խոշոր եղջերավոր անասունի երկու ճան: Խցի հյուսիսարևելյան անկյունում ընկած էին սարդիոնե ուլունքներ, երկու բրոնզե նետասլաք, երկաթյա իրի (դանակ) փոքր բեկորներ ու ներձկված մեջքով բրոնզե ապարանջանի մաս (աղ. LXXIV, 15-21):

Դամբարան № 100 (13-81թ.) - գտնվում էր դամբարանադաշտի հարավարևմտյան մասում: Այս դամբարանից պահպանված էր 5մ երկարություն ունեցող հարավային պատը, իսկ արևելյան ու արևմտյան պատերից համապատասխանաբար պահպանված էին 2.5 և 1.8մ երկարությամբ հատվածներ: Արևելյան պատի երկայնքով:

դամբարանի ներսի կողմից անցնում էր 1.5-2մ լայնությամբ փորված շինարարական խբամատը: Դամբարանի խորությունը 0.8մ էր: Դամբարանախցի պահպանված մասում հայտնաբերվեցին երկու ձիու առանձին ոսկորներ, որոնց մոտ ընկած էր մթնիկաձև իր: Դրանից ոչ հեռու գտնվեցին եռաշրջան կախիկ ու վահանիկ: Արևմտյան պատի մոտ դրված էին տարբեր տեսակի խեցանոթներ: Դամբարանի տարբեր մասերում հայտնաբերվեցին նետասլաքներ, գովազանի ծայրակալ, շքասեղ և խոշոր ասեղ. սարդիոնից և բրոնզից պատրաստված ուլունքներ (աղ. LXXV): Դամբարանում մաքրու կմախք չհայտնաբերվեց, հավանաբար այն գտնվել է ավերված մասում:

Դամբարան № 105 (18-81թ.) - սյուտեղ (չափ՝ 2.4x1.3x1.3մ, ուղղուփ.՝ հյուսիս-արևելք հաբավ-արևմուտք) խմբակային թաղում էր կատարված, հարավային մասում, գլուխներով արևելք դարձած, հայտնաբերվեցին երկու երեխայի, իսկ դամբարանի կենտրոնում՝ մեծաեսակի կմախք: Վերջիսս փշրված էր քարերի ծանրության տակ: Նկատվում էր, սակայն, որ այն դրված է եղել ձախ կիլոքի վրա, գլխով հյուսիս, ոտքերով՝ դեպի երեխուները: Մեծաեսակի թևերին գտնվեցին չորս բրոնզյա ապարանջան, իսկ կիծքավանդակի և կինքի շրջանում դրված էին սափոր և երկու կճուճ: Արևելյան պասսի երկայնքով շարված էին երեք երկկանթանի անոթ: Դրանց մոտ գտնվեցին երկու նետասլաք ու գարու ռեկոր: Երեխաների կմախքների մոտ դրված էին երկու քրեղան, ուլունքներ, օղ, շիգղ ու վանակատե ցլեպ (աղ. LXXVI):

Բ. Նյութական մշակույթն ու թվագրությունը - հայտնաբերված նյութերի եարուստ տեսականին ներկայացված է միանման ձևերով, ինչը և նպաստակա հաբմաբ է դարձնում վրթիներին համատեղ քննությունը:

Դաշույններ - երկու տեսակով ներկայացված այս զենքերը չորսն են: Առաջին տեսակին են պատկանում դաշույններից երկուսը: Արանք կտրվածքում ոսպնյակաձև ու շեղանկյունաձև երկաթյա շեղր ունեն: Մեկն ավարտվում է նեղ և տափակ լեզվակիվ, Վերջինիս վրա առկա են երկու բրոնզյա օղակներ, որոնք, ինչպես և շեղքի հիմքում պահպանված, անցքերով զարդարված բրոնզյա գոտեկապը, ամբացրել են դաստակը: Դաշույնն ունի բրոնզյա գլանաձև գլխիկ (աղ. LXVI, 13): Դաշույններից մյուսի շեղքը թերի է: Այն բրոնզե գոտեկապ ունի (աղ. LXXV, 13): Երկաթից պատրաստված դաշույնների այս տեսակի («սևանյան») մասին խոսվոլ է: Նշենք միայն, որ Շիրակավանի օրինակներից մեկի (աղ. LXVI, 13), տարրերվելով վաղ օրինակներից գլխիկի գլանաձև տեսքով, դաստակի բազմաեստված ձևով (այն ստացված է բրոնզյա օղակների միջոցով), մերձենում է աստղածորյան նմուշներից մեկին, որը թվագրվում է մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 224-225):

Դաշույնների II տեսակին պատկանողները միանման՝ և մահիկաձև գլխամասով ավարտվող երկաթյա զենքեր են, որոնցից մեկի դաստակի շրջանակավոր է (աղ. LXVI, 12), մյուսինը՝ հարթ (աղ. LXVI, 11): Դաշույններից մեկի շեղքը բացակայում է, իսկ մյուսի՝ ուղիղ եզրեր ունեցող շեղքը սրվում է ծայրում: Վերջիսս կտրվածքում շեղանկյունաձև է: Շրջանակավոր դաստակիվ բրոնզե դաշույնները Հայաստանում եայտնի են մթքիս բրոնզի դարաշրջանից, իսկ ուշբրոնզեդարյան հուշաբձաններից հայտնաբերվածները ներկայումս փոքր խումր են կազմում: Ուշբրոնզեդարյան հու-

շարձաններում (օր. հիշկիդերե, Ջոնի և այլուր: Տես *Morgan J.* 1927, էջ 204, նկ. 198 և այլն) հայտնի են և մահիկաձև գլխիկով բրոնզե դաշույններ. որոնց երևաթե կրկնակները, ինչպես մ.թ.ա. IX-VIIIդդ., այնպես էլ համեմատաբար ուշ շրջանի պատկանող նյութերի հետ հայտնի են Ջաղխեչից, Նոյեմբերյանից, Թումանյանից և Աստղիբլուրի № 15 դամբարանից (*Եսայն Ս.Ա.*, 1976, աղ. 121, 5, 140, 2-3): Նման գլխամասով ավազաքարի սուր գտնված է և Ապանդարյանից (*Ջաչատրյան Կ.Ս.*, 1975, էջ 24, նկ. 6), որից սոսկ մաքրված, գլխամասի բացակայությամբ է տարբերվում Շիրսկավանի I դամբարանադաշտի տարածքից պատահականորեն հայտնաբերված երկաթյա նմուշը (նկ. 15): Վերջինիս դաստակը նույնպես շրջանակավոր է, ուրի հիմքում լայնացող թևիկները երկու կողմից ծավալած են շեղբի վրա: Այս նմուշից ամենահին չի տարբերվում Նորատուսի № 10 դամբարանից (մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.) եայտնաբերվածը (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, նկ. 81, 8, էջ 208): Դժբախտաբար VIII կառույցից գտնված երեքսյա սրի շեղբի բեկորը պատկերացում չի տալիս զենքի տեսակի վերաբերյալ:

Նետասլաքներ · ներկայացված են 27 օրինակով: Դրանցից մեկը երկաթից է պատրաստված: Վերջինիս երկթև, թեղի պահպանված եռանկյունաձև սայրը կտրվածքում ուսայնակաձև է (աղ. LXXVI, 9): Ինչ վերաբերում է բրոնզից պատրաստվածներին, ապա դրանք սայրի ձևով երկու տարբերակ են բաժանվում: Առաջինները, որ գերակշռող մեծամասնություն են կազմում, եռանկյունաձև են: Դրանց մի մասը համեմատաբար նեղ և ձգված տեսք ունի (աղ. LXXVII, 21-23, LXXII, 5, LXXIII, 22, 24, LXXIV, 17, 18, LXXVI, 6), մյուսները կարճ են և լայն (աղ. LXXVI, 10, LXXIX, 30-32, LXX, 9-10, LXXV, 13-14): Երկրորդ տարբերակին պատկանողները կենտրոնում թեթևակի գոգավորվող և դեպի ցած լայնացող թևիկներով սայր ունեն (աղ. LXXIII, 23, LXXVI, 5): Նետասլաքների մի մասի թևիկները սրվում են ծայրում, մյուսները ուղիղ կտրած տեսք ունեն: Սլաքների մի խումբն ունի ընդերկայնական ողեր, իսկ մյուսների մոտ ողերի երկու կողմերից անկյունավոր կամ կամարաձև հանվածքներ են արված (աղ. LXXVI, 10, LXXVII, 23): Ինչ վերաբերում է պոչիկներին, ապա դրանք սայրին միացման հատվածում փոքր-ինչ լայնանալով յուրատեսակ խնձորակ են ծևավորում: Նետասլաքների քննված տարբերակները սայրի ընդհանուր տեսքով (եռանկյունաձև ու գոգավորվող), ինչպես և ընդերկայնական ողի առկայությամբ կրկնում են նախորդ փուլերում հայտնի նմուշների ձևի: Այս օրինակները, սակայն, առանձնանում են տարատեսակ երկնողմ հանվածքներով, որոնք, բացակայելով ուշբրոնզեդարյան նմուշների վրա, երկաթեդարյան սլաքների բնորոշ գծերից են: Չճանրանալով նետասլաքների քննված տարբերակների այլ առանձնահատկությունների և ընդհանրությունների վրա (մանրամասները տես *Եսայն Ս.Ա.*, 1966, էջ 47)՝ նշենք միայն, որ Շիրսկավանի նմուշների ճշգրիտ գույնահեռներն են Մակարաշենից, Աստղիբլուրից, Դվինից և մթա. IX-VIIIդդ. թվագրվող այլ եուշարձաններից հայտնաբերվածները (*Եսայն Ս.Ա.*, 1976, աղ. 26: *Կուշնարեա Կ.Մ.*, 1977, էջ 13, 30-31): Տեղին է նշել, որ Դվինից (այդտեղ եայտնաբերված են նաև նման նետասլաքներ ձուլելու կաղապարներ) վերցված ածխի անալիզը տվել է 2670±70թթ, այսինքն՝ 720±70թ.թ. արդյունքը: Հաշվո առնելով հրդեհի առկայությունը Դվինի նշված շերտում՝ Կ.Ք. Քուշնարյովան այն կարծիքն է արտա-

հայտում. որ այդ ավերածությունները պայմանավորված են ուրարտացիների, մասնավորապես՝ Մենուայի արշավանքների հետ: Այս տեսակետից ուշագրավ է և Յ.Ա. Մարտիրոսյանի այն դիտողությունը, թե ուրարտական նետասլաքների պոչուկների խնձորակների ձևը ընդօրինակվել և զարգացվել է ուրարտացի վարպետների կողմից (*Мартirosян А.А.*, 1964, էջ 204): Այս կարծիքի օգտին է խոսում և այն փաստը, որ նետասլաքների քննված տարրերակները, զարգանալով տեղական հողի վրա, առանց որևէ փոփոխության, լայն տարածված և ընդունված զինատեսակներից մեկն են մնում և հետագայում: Դրա ապացույցն են Կարճաղբյուրից (մթա. VII-VI դդ., նյութը հրապարակված է), Ոսկեհասկից (*Петросян А.А.*, 1989, աղ. 68, 3. 69, 10-11, 18, 64, 8) և մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից հայտնարերվածները: Այդուհանդերձ, մ.թ.ա. IX-VIII դդ. ըրոնգյա նետասլաքներին զուգահեռ գործածվում են և երկաթից պատրաստվածները: Այդպիսիները հայտնի են Դվինի նշված շերտում և այլուր (*Кушварева К.Х.*, 1977, նկ.15):

Վահանիկներ - ներկայացված են երեք տարրերակով: Առաջիններն ունեն միմյանց միացած զույգ շեղանկյունիների տեսք: Դրանց կենտրոններում կիսագնդաձև ելուստներ կան (աղ. LXVII, 27): Ուշ ըրոնգի դարաշրջանից հայտնի (օր. Տլի, տես *Техов Б.В.*, 1977, նկ. 113) այս տարրերակը, ինչպես մ.թ.ա. II հազ. II կեսի, այնպես էլ հետագուտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում հազվադեպ է հանդիպում: Վերջիններիս ճշգրիտ զուգահեռներն են Մինգեչաուրից հայտնարերվածները (*Ас-ланов Г.М., Ваидов А., Ионе Г.*, 1954, սղ. XIX), իսկ Գեսարենկ-Վալաքենդից գտնվածները փոքր-ինչ այլ տեսք ունեն (*Ивановский А.А.*, 1911, աղ. VIII, 30,31):

Վահանիկների երկրորդ տարրերակի շրջանաձև է, որը կիստրոնական հատվածում կիսագունդ է ձևավորում, իսկ հարթ եզրերի վրա երկուսից չորս անցքեր են րացված (աղ. LXVII, 25, LXIX, 24, LXXI, 4, LXXV, 18): Այս տարրերակն իր րազմաթիվ զուգահեռներն ունի ինչպես ըրոնգեղարյան, այնպես էլ երկաթի դարաշրջանի տարրեր փուլերով թվագրվող հուշարձաններում (օր. Լոռի-րերդ, Ե.Գեսաշեն, Ախիան, Ջարխես և այլն):

Վահանիկների երրորդ տարրերակը գոգավորվող կողերով հատած ըրոնգի տեսք ունի (աղ. LXVI, 15-17): Այս տարրերակը ևս հանդիպում է ուշ ըրոնգեկաթեղարյան հուշարձաններում: Այդպիսիք հայտնի են Օշականից, Լոռի-րերդից, Մաղմիսճալայից և այլն (*Есаян С.А., Калантарян А.А.*, 1988, աղ. XCVII, 5, *Деведжян С.Г.*, 1981, էջ 63, աղ. XXV, II: *Тушишвили Н.*, 1972, նկ.186 և այլուր):

Գոտիներ - ներկայացված են մեկ՝ գրեթե ամբողջական (նկ.13) և հինգ՝ թերի պահպանված նմուշների մասերով: Դրանցից երկուսը հարուստ զարդանախշված են տիպերական երևույթներին առնչվող տեսարաններով ու երևակայական կենդանիների պատկերներով (նկ. 13, 14 մանրամասները տես *Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ.* 1980, էջ 273-277, նկ. 1,3), ինչ մյուս երկուսը մի դեպքում գարդարված են երկշարք պարույրներով, դրանց մեջ լցված կետերով ու զոտու եզրաշերտը ընդգրկեղ զալարների շարքով (աղ. LXIX, 2), մյուսում՝ զոտու երկայնքով: Վոց շարքով տարված ուռուցիկ կետերով (աղ. LXIX, 3): Բեկորներից վորջին երկուսը անզարդ են (աղ. LXXIV, 21, LXXVI, 13):

Սանձ ու ծիսասարքի իրեր - սանձերը երկուսն են: Երկու տեսակով ներկայացված բրոնզաձույլ այս իրերից մեկը պատկանում է անվակաձև այտաճաններ ունեցողների թվին (աղ. LXXIV, 15). դրանց մասին խոսվեց վերևում: Ինչ վերաբերում է երկրորդ սանձին, ապա այն ունի սկավառակաձև գլխիկներով ավարտվող, կտրվածքում ուղղանկյունաձև ձողերի տեսքով այտաճաններ: Վերջիններիս եզրերում և կենտրոնական լայնացող մասում անցքեր կան. որոնց մեջ և եագցված է օղակաձև ծայրերով ավարտվող շարժական լկամը (աղ. LXIX, 4): Սանձերի այս տեսակը մ.թ.ա. X-VII դդ. բնորոշ նյութերից է: Այդպիսիք հայտնի են Վանաձորից, Դվինից, Արջաձորից, Սևանի ավազանի հուշարձաններից, Խանլարից և այլ վայրերից (*Мартыросян А.А.*, 1964, աղ. VIII, 8,9, *Кушнарєва К.Х.*, 1977, նկ. 48: ՕԼԿ, 1899, նկ. 182: *Кушнарєва К.Х.*, 1957, էջ 138, նկ.2): Նույն ժամանակաշրջանի նյութերում իրենց զուգահեռներն ունեն և բրոնզաձույլ մրճիկաձև իրերը, որոնք երկու տարբերակով են ներկայացված: Առաջինները կարճ ձողի տեսք ունեն, որոնց կենտրոնական փոքր-ինչ լայնացող մասում անցք է բացված (աղ. LXVII, 24, LXIX, 27-29, LXXIII, 20), իսկ երկրորդները դեպի կենտրոն լայնանալով, շեշտված անցումով, համեմատաբար բարակ կամրջակ են ձևավորում (աղ. LXXIII, 19, LXXV, 10): Հավանաբար ծիսասարքի մաս հանդիսացած այս իրերի զուգահեռները հայտնի են Մինգեչաուրից, Կարա-բուլաղից, Բեշտաշենից (*Курфтин Б.А.*, 1941, աղ. XI, VII) և մ.թ.ա. հազ. I քառորդով թվագրվող այլ հուշարձաններից:

Չարդեր և ծիսական իրեր - նյութերի այս խմբում ենք միավորում և գավազանների գլխակալներն ու ծայրակալները, որոնք անտարակույս իշխանության խորհրդանիշ են հանդիսացել: Դրանցից մեկը եռասակրի տեսք ունի, որն ամրացված է ընդհանուր իւողովակաձև կրթաոին: Ասակրերի վզերը գաբղարված են ցանցկեն ու եռանկյունաձև փոքրագիր գոտիներով (աղ. LXVII, 11): Նմանօրինակ իրեր հայտնի են Խոջալուփ, Մինգեչաուրի I ու IV դամրարանաթմբերից (*ՕԱԿ*, 1897, նկ. 299: *Асланов Г.М., Вайдов А., Ионе И.*, 1959, աղ. XL, 3,4,12,13) և թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VII դդ (*Даниелян О.*, 1973, աղ. III, էջ 111-112): Գլխակալներից մյուս երկուսը միանման են. ունեն վեցանիստ գլխնի ձև: Դրանցից մեկը, որ ամբողջությամբ բրոնզից է պատրաստված, սնամեջ է: Կենտրոնական մասում թեթևակի գոգավորվող այս իրը վերին մասում փոքրիկ օղակ ունի (աղ. LXIX, 7): Գլխակալի մեջ ամրացված փայտե ձողի մյուս ծայրը մտցվել է վերին մասում եռանկյունաձև անցք ունեցող և ստորին մասում կիսազնդաձև գլխիկով ավարտվող եռանիստ բրոնզաձույլ ծայրակալի մեջ (աղ. LXIX, 8): Նման ծայրակալ է ունեցել և գավազաններից երկրորդը (աղ. LXIX, 6), որի վեցանիստ գլխակալը, սակայն, սպիտակ մարմարից է պատրաստված: Վերջինս վերին և ստորին մասերում ամրացված է բրոնզե գոտեկապերով: Ատորին մասում եղած գոտեկապի վրա պատրաստված բրոնզաձույլ ընի մեջ ամրացված է նեղ և տափակ բրոնզե ձող, որի վրա բացված երկու անցքերը նախատեսված են փայտյա մասը ամրացնելու (աղ. LXIX, 5): Ամենայն հավանականությամբ գործածվել են և սոսկ բրոնզաձույլ ծայրակալ ունեցող գավազաններ: Հայտնաբերված ծայրակալներից վերջին երեքը վերին մասում եռանկյունաձև անցքով եռանիստ իրան ունեն, որը, սակայն, ավարտ-

վում է հարթ տապարհին տեսք ունեցող ելուստով (աղ. LXXIII, 12, 13, LXXV, 12): Այս իրերի զուգահեռները հայտնի են Վարդաքարից (*Խաչատրյան Տ.Ս.*, 1961), Արջածորից, Լոռի-բերդի մ.թ.ա. I հազ. I քառորդով թվագրվող համալիրներից և այլն: Նույն ժամանակաշրջանի եուշարձաններում (Լծեն, Արջածոր, Մինգեչաուր, Լամթավրո և այլն: Տե՛ս *Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, նկ. 62: *Ասլանով Դ., Վալդով Ա., Իոնե Ի.*, 1959, աղ. XVI: *Կուշնարեա Կ.Մ.*, 1957, նկ.10: *Աբրամիշվիլի Բ.Մ.*, 1961, էջ 377-379, աղ. VI, 11) իր զուգահեռներն ունի և բրոնզյա գլխակայներից հաջորդը, որը պատահականորեն հայտնարերվել է Շիրակավանի I դամբարանադաշտի տարածքում կատարված աշխատանքների ժամանակ: Այն գլանաձև է, զարդարված չորս շարք ուղղահայաց իջնող շեղանկյունաձև, իսկ վերին մասում՝ բրգաձև ելուստներով: Շեղանկյունիների միջև գտնվող հատվածները զարդարված են ցանցապատկերներով, իսկ դրանցից վեր ընկած տարածքը՝ շրջաններով (նկ. 16):

Ծիսական իրերի հաջորդ խումբն են ներկայացնում երեքական համակենտրոն շրջաններից կազմված բրոնզաձուլյ *կախիկները*: Վերջիններիս կենտրոնական մասում եարթ տապարհի ձև ունեցող զարդ կա: Այս կախիկները բաժանվում են երկու տարբերակի: Առաջինները ձևավորում են փակ շրջան (աղ. LXXI, 2), իսկ մյուսների ծայրերը ստորին մասում փոքր-ինչ հեռացած են (աղ. LXVI, 10-20, LXVII, 10, LXIX, 20, 21, LXX, 8, LXXII, 7, LXIII, 16, LXXV, 15): Կախիկների այս տեսակը ևս հայտնի է մ.թ.ա. I եազ. սկզբից (Տուրքս, Վաբդաքար ևն), ինչև Մինգեչաուրի II և V դամբարանաթմբերից գտնվածները թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VIII դդ.: Ամենայն հավանականությամբ նման կախիկ են ձուլել և Այրիվանքի բնակավայրի պեղումներից հայտնարերված, թերի պանթանված կարլապարի մեջ, որը գտնված է մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող նյութերի միջավայրում (նյութը հրապարակված չէ):

Այլ խումբ են կազմում խոշոր զարդավորակները (տրամագծերը՝ 4-6.5սմ): Ետին մասում ծնկաձև, կամրջակ ունեցող այս բրոնզյա իրերի շրջադիրների մեջ ամբացված է շաղախից կամ մարմարից պատրաստված կիսազնդաձև ներգիր: Վերջինիս մակերեսը զարդարված է շրջանի մեջ առնված գույնզգույն (դեղին, կարմիր և կապույտ) շաղախներով ստացված տարբեր պատկերներով (քառանկյուն, շրջան, աստղ, եռանկյունի, աղ. LXXIX, 10-16, LXXI, 8, LXXIII, 15): Կոճակներից մյուս, որն ամբողջությամբ բրոնզաձուլյ է, կամարաձև կամրջակ ունի: Իրի մակերեսը զարդարող համակենտրոն շրջանները, որոնց միջև երևի մածուկ է եղել կամ այլ նյութ ընդելուզվել, վոճակի կտրվածքին ալիքաձև տեսք են եաղորդում (աղ. LXIII, 14): Տարբեր զույների շաղախներով ընդելուզված նման խոշոր զարդավորակներ եայտնի են մ.թ.ա. I հազ. I քառորդով թվագրվող այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսինք են Տուրքսը, Մինգեչաուրը, Գանձակը, Գետաբեկ-Կալաքենդը և այլն (Տե՛ս *Իվանովսկի Ա.Ա.*, 1911, սղ. XV, 8, 12, XVI, 8, 5 : *Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1964, աղ. XIV, 4: *ՕԱԿ*, 1899, նկ. 184 ևն): Ինչ վերաբերում է փոքր կոճակներին (տրամագիծը՝ 1-1.2սմ), որոնց կիսազնդաձև իրանի ետևում նեղ և տափակ կամրջակ է ամրացված (աղ. LXVII, 26), ապա դրանց զուգահեռները բազմաթիվ են ուշ բրոնզեթվաթեղարյան հուշարձաններում:

Ծիսական իրերի հաջորդ խումբն են ներկայացնում շեղանկյան տեսք ունեցողները:

Բրոնզե թիթեղից պատրաստված և ծայրին ասեղ ունեցող այս իրերը երկու տարբերակում են խմբավորվում: Առաջին տարբերակը կազմված է իրար մեջ առնված երեք շեղանկյունիներից, որոնցից արտաքինի եզրերը զարդարված են հսրթ տապարիկներով ու արեգակնաձև ելուստներով (աղ. LXVII, 13, LXX, 10, 11, LXXI, 3. LXXV, 17):

Երկրորդ տարբերակի իրանը շեղանկյունաձև հոծ թերթիկից է պատրաստված, որի եզրերը զարդարված են խաչաձև և եռատամ տեսք ունեցող ելուստներով: Վերջիններիս տեսքը հիշեցնում է ձեռքերը արմուկներից ծալած և վեր բարձրացրած կուռքերի ձևը (աղ. LXIX, 1, LXXII, 10): Բ.Թումանյանի կարծիքով այս իրերը արտահայտել են համատեղության գաղափարը (*Թումանյան Բ., Սնացականյան Յ., 1965, էջ 10, նկ.2*):

Նման «զարդեր» Ե.Լալայանը հայտնաբերել է Սևանի ավազանի հուշարձաններում կատարած պեղումների ընթացքում (*Լալայան Ե., 1931*): Այդպիսիք հայտնաբերված են և Գյումրիից (*OAK, 1900*): Ցավոք, թե՛ Լալայանի, թե՛ Ռեալերի մոտ րացակայում են դամբարաններից հայտնաբերված մյուս նյութերի նկարներն ու նկարագրությունները, ինչը և թույլ չի տալիս հստակեցնել պեղված համալիրների թվագրությունը: Այս առումով կարևորվում են Արթիկի պեղումները. նման արեգակնաձև ելուստազարդերը այստեղ հայտնաբերվել են № 218 դամբարանից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. X-IXդդ. (*Хачатрян Т.С., 1975, նկ. 150*):

Պայմանականորեն նյութերի այս խմբում ենք դասում և կոճակի ու ասեղի միացումից ստացվածը: Կոճակը պատրաստված է բրոնզե շրջադիրի մեջ ընդելուզված, սպիտակ, կարմիր և կապույտ շաղախներից կազմված եռանկյունի և քառանկյունի պատկերներով: Շրջադիրի ետևում սողեղնաձև կամրջակ է ամրացված (աղ. LXXV, 11): Կոճակաձև գլխիկ ունի և Կաղնի-խաչ հուշարձանից, մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող նյութերի հետ հայտնաբերվածը (*Есаян С.А., 1976, էջ 144, աղ. 132, 9*): Շիրակավանի մոուլի Ճզրիտ զուգահեռը, սակայն, Վ.Բելկի՝ Կալաքենդի № 9 դամբարանից հայտնաբերածն է, որի հետ գտնվել են շիրակավանյան մոուլներին պատճենող սանձեր, կոճակներ, դաշույններ և այլ նյութեր (*Nagel W., Stromenger E., 1985 աղ. 14*):

Համաժամանակյա եուշարձաններում իր սակավաթիվ զուգահեռներն ունի և կինտրոնական մասում թեթևակի գոգավորվող բրոնզաձուլ ուղղանկյունաձև եարթակը, որի լայնքով եինգ ուղղանկյունաձև բացվածքներ են արված: Վեջիններիս միջև առաջացած կամրջակները զարդարված են կապույտ ու սպիտակ շաղախների ընդելուզմամբ ստացված գալարապարույրներով և այլ պատկերներով: Իրի անկյուններում բարձրանում են բրոնզաձուլ առլուծների գլուխները, իսկ եարթակի երկայնական կիղերին առկա են երեք գույգ բրգաձև ելուստներ (աղ. LXXI, 1): Այս իրի ճզրիտ զուգահեռը Արջածորից՝ մ.թ.ա. Xդ. թվագրվող նյութերի հետ հայտնաբերվածն է (*Кутшарева К.Х., 1957, նկ.4*), իսկ Վանաձորի համաժամանակյա մոուլի վոա գլուխների թիվը տասն է (*Есаян С.А., 1980, աղ. 37, 1*): Կենդանիների ոճավորված գլուխներով են զարդարված և բրոնզաձուլ նյութերից մյուս երկուսը: Դրանցից մեկը օղակ է,

որի հակադիր կողմերից բարձրանում են երկաղավիզ կենդանիների (հովազ՝) գլուխներ. իսկ մյուսը ներկայացնում է հակադիր կողմեր ուղղված նույնաձև գլուխներ, որոնց միացման տեղում՝ իրի կենտրոնական հատվածում, միջանցիկ անցք է բացված (աղ. LXXIII, 17-18):

Անտարակույս ծիսական իրերի մաս և կամ ծիսական իրեր են հանդիսացել ոսկրե թերթիկներից պատրաստված մի քանի նմուշներ: Դրանցից մեկը կտրվածքում հատած կոնի տեսք ունեցող, կտրվածքում կիսաշրջանաձև իր է, որի մակերեսի վրա անցքեր են բացված (աղ. LXVII, 20): Իրերից մյուսը կտրվածքում ուղղանկյան տեսք ունեցող ծող է, որի մակերեսը զարդարված է շարքով դասավորված համակենտրոն շրջաններով ու դրանց միջև տեղադրված երկուսական անցքերով (աղ. LXVII, 18): Համակենտրոն չորս շրջաններով ու դրանց միջև արված անցքերով և զարդարված և սկավառակաձև զարդը (աղ. LXVII, 19), իսկ կենածն տեսք ունեցողը, որը թերի վիճակում է հայտնաբերված, զարդարված է եղել միայն համակենտրոն շրջաններով (աղ. LXVII, 33): Իրերից կերջինը կեոխաչի տեսք ունի (աղ. LXVII, 17): Այս իրերի զուգահեռները տեսնում ենք Վանաժորում, Մինգեչաուրի № 2 դամբարանից հայտնաբերված իրերի շարքում, համաժամանակյա այլ հուշարձաններում (*Мартвросьян А.А.*, 1964, աղ. XXI: *Аслаинов Г., Ваидов А., Ионе И.*, 1959, նկ. 69):

Բարձր վարպետությամբ, նրբությամբ ու ճաշակով են պատրաստված ոսկյա զարդերը: Դրանցից մեկը ճամ երկարությամբ շղթա է, որն ստացված է ոսկյա բարակ թելերը հասկաձև հյուսելու եղանակով. Շղթայիկն ամրացված է 2սմ 4մմ երկարություն և 4մմ տրամագիծ ունեցող ոսկյա սնամեջ զլանիկին: Վերջինիս մակերեսը զարդարված է հատիկներով ստացված եռանկյունաձև ու շեղանկյունաձև պատկերներով, որոնք ներառնված են զլանիկը մակերեսը երկու մասի բաժանող, ոսկյա թելերով անջատված տարածությունների մեջ: Գլանիկի կերին մասում ամրացված է 9մմ տրամագիծ ունեցող ոսկյա օղակը (աղ. LXVII, 14): Զարդերից հաջորդը զանգակաձև է (եղևար.՝ 1սմ, տրամագիծը ստորին մասում՝ 7մմ, իսկ կերևում՝ 4մմ): Իրի մակերեսը զարդարված է հատիկներով ստացված բեկյալներով ու եռանկյունաձև պատկերներով (աղ. LXVII, 15): Պայմանականորեն զարդերի խմբում ենք դասում ևս մեկ իր, որի ամբողջական տեսքը պարզ չէ: Այն իրենից ներկայացնում է կորացող տեսք ունեցող երկաթի բեկոր: Վերջինիս կորացած եզրը երեսապատված է ոսկե բարակ թերթիկով, որի մակերեսը զարդարված է հատիկներով ստացված զալարների պատկերներով (աղ. LXVII, 16): Վերջիններիս ձևն ու ստացման եղանակը նույնն է, ինչ և Շիրակավանի ու շերոնգեղարյան դամբարաններից մեկում (№ 77) հայտնաբերվածինը, ինչը և իհաստում է ոսկերչական ավանդույթների խոր արմատներ ունենալը: Այս իմաստով տեղին է նշել և Թեղքի միջինբրոնզեղարյան դամբարաններից եայտնաբերվածները (*Гогодзе Э.М.*, 1972, աղ. 20, 6,7 և այլն), որոնք ամենևին չեն տարբերվում շիրակավանյան օրինակից, իսկ Դվինից գտնված, արծաթյա բոնակը պատրաստված է նույն հյուսածո եղանակով (*Кутшарева Ж.Х.*, 1977, նկ. 506): Շիրակավանի նմուշն է պատճենում և Տուրոսից հայտնաբերված շղթայիկը: Բերված զուգահեռները, որոնք ամենևին էլ թվարկվածներով չեն սպառվում, փաստում են նախորդ դարաշրջաններ-

րից եկող ավանդույթների զարգացումն ու լայն տարածումը հետազոտվող ժամանակաշրջանում:

Ձարդերի մյուս խումբն են կազմում ոսկրից, բրոնզից, սաթից, շաղախից, սարդի-
ոնից ու ապակուց պատրաստված տարբեր ձևերի ուլունքները:

Սարդիոնից պատրաստվածները նախորդ դարաշրջաններից հայտնի գնդաձև զարդերն են (աղ. LXXV, 19), որոնք սովորական են և հետազոտվող դարաշրջանի համալիրներում: Նույն ձևն ունի և VIII կառույցից հայտնաբերված ապակե ուլունքը (աղ. XLIX, 26): Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում արծաթափայլ մակերեսով «գուրգաձև» ուլունքը, որի մակերեսը զարդարված է կիսագնդաձև ելուստներով (աղ. LXIII, 9): Այս ուլունքի զուգահեռները մեզ հայտնի չեն: Նույնը չի կարելի ասել բրոնզից պատրաստված սեպաձև ուլունքների վերաբերյալ (աղ. LXIX, 19. LXXV, 20): Իրենց նախաձևերը միջինբրոնզեդարյան մշակույթում ունեցող այս զարդերը (օր. Թոեդքի № 14 դամբարանից հայտնաբերվածները, տես *Гогодзе Э.*, 1972, աղ. 21, 25) հանդիպում են և երկաթի դարաշրջանի տարբեր փուլերին պատկանող հուշարձաններում (օր. Լոռի-բերդ, Ջարխեչ, Արծվաբերդ և այլն: Տես *Есаян С.А.*, 1976, աղ. 93: *Деведжян С.Г.*, 1981, էջ 63, աղ. XXV: *Խնկիկյան Օ.*, 1987, էջ 83, աղ. I, 7): Արթուր և հազ. սևզբով թվագրվող համալիրներում (օր. Արթիկ, Ե.Գետաշեն, Անգեղակոթ ևն, տես *Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ. 153: *Խնկիկյան Օ.*, 1978, աղ. I, 20) իրենց զուգահեռներն ունեն և կապույտ ապակուց պատրաստված (աղ. XLIX, 24), երկկոնիկ խողովակի ձև ունեցող ուլունքները, որոնց նախաձևերը տեսնում ենք վաղ բրոնզեդարյան նյութերի շարքում (*Мушчаев Р.М.*, 1975, նկ. 48): Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում շաղախից (աղ. LXVII, 34) ու սև սաթից պատրաստված ուլունքները (աղ. LXXVI, 10, 11): Դրանք ուղղանկյունաձև են. ճախարակաձև ու գլանաձև: Գլանիկի տեսք ունի և ոսկրից պատրաստվածը (աղ. LXXIV, 10), տարբերությամբ, որ վերջինիկ եզրերը զարդարված են փորագիր գծիկներով: Այս ուլունքները բնորոշ են հետազոտվող դարաշրջանին: Վերջիններիս զուգահեռները հայտնի են Արթիկի երրորդ խմբի դամբարաններից (*Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ. 155), Անգեղակոթի համաժամանակյա եամալիրներից (*Խնկիկյան Օ.*, 1978, աղ. I), Մեծամորից (*Խանգաղյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, աղ. VII, 4) և այլ հուշարձաններից: Ինչ վերաբերում է ոսկրից պատրաստված մրճիկաձև կախիկներին (աղ. XLIX, 22-23), ապա դրանց որոշ չափով նման են Մինգեչաուրից հայտնաբերվածները (*Асланов Г., Ваидов А., Юве И.*, 1959, նկ. 693):

Տարբեր դարաշրջանների պատկանող հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում իրենց զուգահեռներն ունեն և կտրվածքում շրջանաձև, մոտեցող կամ իրար վրա բերած ծայրերով բրոնզյա ապարանջանները (աղ. LXVII, 31, 32, LXXVII, 1): Նույնը կարելի է ասել և անզարդ մակերեսով (աղ. LXXVI, 4) ապարանջանի վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է մ.թ.ա. I հազ. սևզբից լայն տարածված օձազլուխ ապարանջաններին (աղ. LXXVI, 2), ապա դրանց մասիկ խոսվել է (*Եսայան Ս.Ա.*, 1964, էջ 83-88): Նշենք միայն, որ այս նմուշների օձերի գլուխները ավելի իրական են արտահայտված, որով և տարբերվում են վաղ օբինակներից:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ներձկված մեջքով, ատամնավոր (ադ. LXXI, 6) և հարթ մակերեսներով (ադ. LXIX, 22, 23, LXXIV, 20) բրոնզածույլ ապարանջանները: Վերջիններիս զուգահեռները եայտնի են Ջրառատից, Գավառից, Բջնից, Գառնիից, Թռեղքից, Ալզեթիից և մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից (*Мнацаканян А.О., Тирацян Г.А.*, 1961, էջ 73, ադ. II: *Кюфтин Б.А.*, 1941, էջ 33): Հաշվի առնելով ապարանջանների այս տեսակի՝ նշված ժամանակաշրջանի հուշարձաններից հայտնաբերված լինելու հանգամանքը (նույն ժամանակին են պատկանում և Ամուղարյան գանձից, Սուզից ևն հայտնաբերվածները), հետազոտողները այոպիսիները համարում էին Աքեմենյան ժամանակաշրջանի արտադրանքին ընդհանուր նյութերից մեկը: Այս ժամանակաշրջանի մեջ առանձնապես փոփոխություն չէր մտցնում և 1929թ. Խրտանոցից հայտնաբերվածը (մ.թ.ա. VII-VI դդ.: Տես *Мартыросян А.А.*, 1954, ադ. VI, 6): Շիրակավանի՝ մ.թ.ա. IX-VIII դդ. թվագրվող դամբարաններից հայտնաբերվածները եարկադրում են վերանայել ընդունված թվագրությունը: Այս տեսակետից առանձին կարևորություն է ներկայացնում Թալիների համաժամանակյա դամբարաններից մեկում գտնվածը (նյութը հրատարակության է պատրաստում Պ.Ավեսփյանը), որը կիկին փաստում է նման ապարանջանների ոչ միայն ավելի վաղ թվագրություն, այլև տեղական ժագում ունենալու հանգամանքը: Միանգամայն իրավացի է Բ.Բ.Պիոտրովեկին՝ նշելով, որ տեղական ժագում ունեն և կամարած իրանի կենտրոնում գնդած լուստ ունեցող շիզդերը (*Львовтровский Б.Б.*, 1950, էջ 41: Նույնի, 1955, էջ 34). այոպիսին Շիրակավանում հայտնաբերված է մ.թ.ա. IX-VIII դդ. թվագրվող դամբարանում (ադ. LXXV, 17): Շիզդի այս տեսակի հագվադեպ հանդիպելով հետազոտվող ժամանակաշրջանում (օր. Օշականի № 91, իսկ Աեծամորի № 7 դամբարանից հայտնաբերվածը թվագրվում է VIII-VII դդ., և այլն: Մանրամասները տես *Есаян С.А., Калавтарян А.А.*, 1988, էջ 102-103, ադ. XCIII, 5: *Խանգադյան Է.Վ. Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 172, ադ. XL, 5), լայն տարածում են ստանում երկաթի յուրացման դարաշրջանում:

Զգալի փոփոխություններ են նկատվում նաև ինքեդեն արտադրանքի քննության ընթացքում:

Սափորներ - ներկայացված են տարրեր չափեր, զարդեր և ձևեր ունեցող մուշներով, որոնք իմրավորում ենք երեք ասըրերակում: Առաջինում ենք դասում անկանթ սափորները, որոնք չորսն են: Սրանք միանման՝ գնդած իրան, վտղած լայնացող վիզ և դուրս թեքվող կլորացող շուրթ ունեն: Անոթների սև կամ գորշ գույնի, թույլ փայլեցրած մակերեսները զարդարված են նախկինից հայտնի, ռայց նոր համադրություններով հանդես եկող ձևերով: Այսպես, անոթներից մեկի վոզը օղակված է երեք շաքքով տարված վտրագիր կարճ գծիկներով, իսկ ուսը՝ ակոսագոսփներով և գագաթներով դրանց հավող, տարբեր չափերի հատիկներով ստացված չորս շարք ըեկյալ գծերով, վերջիններս ընդգրկում են իրանի վերին հատվածը (ադ. LXV, 7): Անոթներից մյուսի վիզը զարդարված է փայլը հեռացնելու եղանակով ստացված ուղղահայաց գծերով, իսկ իրանը՝ ակոսների միջև տարված ուղղաեայաց ելունդներով (ադ. LXVII, 2): Ակոսագոսփներով է զարդարված և սափորներից երրորդի ուսը, որից վեր կոտե-

րով լցված եռանկյունիներն են: Իրանի վերին հատվածը զարդարված է իրար մեջ առնված փորագիր անկյուններով (աղ. LXX, 3): Սափորներից վերջինի իրանը գոտևորված է երկու շարքով տարված հատիկներով ու նուրբ մատներով (աղ. LXXIV, 12): Պայմանականորեն անոթների այս խմբում ենք դասում սափորի տեսք ունեցող փոքր անոթը, որը թերևս սրվակ հանդիսանա: Անոթն ունի ձգված իրան և նեղացող վիզ: Սափորինի սև, թույլ փայլեցրած մակերեսը վերին հատվածում զարդարված է ակոսագոտիներով և վիզն ու իրանը գոտևորող, ուղղահայաց տարված նեղ մատներազարդերով (աղ. LXXI, 14):

Սափորների երկոտղ տարրերակում ենք դասում միականթ անոթները: Դրանցից մեկը գնդաձև իրանով, կարճ վզով նեղբերան անոթ է, որի շրթից սկսվող, թերի պահպանված կանթը վերին մասում գարդսրված է պտկինաձև ելուստներով: Նման ելուստներ չորս շարքով զարդարում են և անոթի իրանը, որի սև, թույլ փայլեցված մակերեսը սղակված է 8 շարք ելունդագոտիներով, իսկ վերին կեսը՝ փայլեցմամբ ստացված եռանկյունիներով (աղ. LXVII, 1): Այս խոշոր անոթից, գնդաձև կամ ձգված իրանի չափով, եամենատարար բարձր գլանաձև և կամ փողաձև, լայնացող վզ ու կանթի ձևով են տարրերվում սափորներից 13-ը: Դրանցից մեկի կանթը ստորին մասում սեղմմամբ ստացված ընդերկայնական գիծ ունի (աղ. LXVIII, 3): Բնորոշը, սակայն, հարթ մակերեսով աղեղնաձև (աղ. LXIV, 3, LXV, 1, LXVII, 3,5, LXVIII, 2, LXVIII, 4, LXXVI, 15) ու ծնկաձև, ձևավորված կամ սալատավոր կանթերն են (աղ. LXIV, 1, LXX, 1, LXXI, 13,13ա, LXXIV, 11), որոնց առանձին նմուշներ, շրթի մոտ թեթևակի բարձրանում են (աղ. LXXV, 2,3): Սռանձին կանթերի վրա բացված է մեկ-երկու անցք: Այս սափորները ևս սև կամ գորշ, թույլ փայլեցրած մակերես ունեն և զարդարված են ուղղահայաց տարված ուռուցիկ երիզներով, հասփկներով սեղմմամբ ստացված ցանցապատկերներով ու անկյունաձև միացող գծախմբերով, մատներով, օձերի ուռուցիկ պատկերներով և այլն: Այս սափորներից առանձնանում է կարմրա փայլեցրած մակերես ունեցողը, որի ձգված իրանը զարդարված է սեղմմամբ ստացված հորիզոնական գոտիներով, եռանկյունաձև պատկերներով, գալարապարույրների շարքով ու դրանք շրջանավոր կետերով (աղ. LXXI, 13):

Միականթ սափորներից վերջին երկեսը, որ պայմանականորեն մեկ խմբում ենք միավորում, ինչպես նախորդներից, այնպես էլ միմյանցից տարրերվում են իրանի և շրթի ձևով, այլ մանրամասներով, Դրանցից մեկը դեպի ցած լայնացող վիզ ունի, որը շեշտված անցումով միանում է շրջանաձև պսակով սղակված հատակ ունեցող կիսագնդաձև իրանին: Անոթն ունի շրթից սկսվող և ուսին միացող երկծնկաձև կանթ: Սափորի սև փայլեցված իրանը ստորին հատվածում զարդարված է սեղմելու եղանակով ստացված ուղղահայաց գծերով (աղ. LXIV, 4): Սափորներից հաջորդն ունի գլանաձև կարճ վիզ, ձգված իրան և շրթից սկսվող աղեղնաձև կանթ: Անոթի բաց դարչնագույն, թույլ փայլեցրած մակերեսն անզարդ է (աղ. LXIV, 2):

Սափորների III տարրերակն է ներկայացնում երկկանթանի նմուշը: Այն ունի թեթևակի զոգավորվող լայն վիզ, փոքր-ինչ ձգված իրան և դուրս ճկվող շրթի հակադիր կողմերից սկսվող աղեղնաձև կանթեր: Անոթի սև անփայլ մակերեսն ուսի մասում զարդարված է թույլ ճկվածքագոտիներով (աղ. LXV, 4):

Միականթ և երկեանթ անոթների այլ տեսակներ են ներկայացնում կարճ վիզ և լայն բերան ունեցող յոթ խեցանոթ: Վերջիններս իրանի ծևով և այլ հասկանիչներով առանձին տարբերակների են բաժանվում: Դրանցից մի մասի իրանը գոտկամասում փքուն տեսք ունի (աղ. LXV, 2,3). մյուսներինը գնդաձև է (աղ. LXVI, 1. LXX, 7. LXXVII, 1), իսկ երրորդներինը՝ ձգված (աղ. LXXV, 4): Անոթների այս խմբում ենք դասում և եռականթ նմուշը, որի կանթերը կտրվածքում եռանկյան տեսք ունեն (աղ. LXXV, 1): Այս անոթների սև փայլեցրած, սակավ՝ իսամբած մակերեսները զարդարված են մատնեքով, պտկիկաձև ելուստներով, փորագրմամբ ու սեղմմամբ ստացված գծերով, եռանկյունիներով: Ջարդերի ստացման մշված եղանակներն ու զարդաձևերը նորույթ չեն: Նախկինից եկիղ այս հատկանիչներին զուգահեռ տեսնում ենք և այնպիսիները, որոնք երևան գալով մ.թ.ա. IX-VIIIդդ., թվագրող են հանդիսանում: Այդպիսիներից են օրինակ ծևավորված, ինչպես և երկեանթատ ու եռասանթատ կանթերը: Կանթերի այս ծևն ունեն, օրինակ, Կարմիր-բլուրի № 2 և № 3 պեղավայրերից, ինչպես և նույն հուշարձանի մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող դամբարաններից (օր. դամբ. № 3, 1956թ.) և բազմաթիվ այլ վայրերից հայտնաբերված անոթները (*Мартыросян А.А.*, 1961, նկ.17, 29ա: Նույնի՝ 1964, նկ.73): Խոսելով կանթերի առանձնահատկությունների մասին, մշենք և կանթերի կենտրոնով անցնող ընդերկայնական ճեղքվածքները, որոնք հանդես են գալիս մ.թ.ա. VIIIդ. (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 196): Շիրակավանի սափորներից մեկի վրա, ինչպես տեսնում ենք, առկա է մշված հասկանիչի նախաձևը:

Խոսելով Շիրակավանից հայտնաբերված սափորների և դրանց առանձին մանրամասների զուգահեռների մասին, մշենք, որ Մեծամորից՝ մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող նյութերի շարքում առկա են ոչ միայն երկսանթատ կանթով, փողաձև լայնացող վզով և հասկաձև ու ուղղահայաց ճկվածքներով զարդարված անոթներ, այլև բազմաթիվ նմուշներ, որոնց իրանները զարդարված են ուռուցիկ օձապատկերներով (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, նկ. 120-125, էջ 123-126): Նույն զարդերն ենք տեսնում և Դվինի սրբարանից եայտնաբերվածների վրա (*Кущина-прева К.Х.*, 1977, նկ. 26-29, էջ 19-21, 107): Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում Վանաձորից (*Караханян Г., Мирзоян В.*, 1976, էջ 66-74), Մինգեչաուրից (*Асланов Г. Ваядов А., Ионе И.*, 1959, աղ. XLII) և այլ վայրերից հայտնաբերված երկկանթ ու եռականթ սափորները, որոնց ուղեկցող նյութերը, ինչպես ասեսանք վերը, նույն մետաղե իրերն են ու պերճանքի առարկաները:

Կծուձներ - ներկայացված են «Խոհանոցային» և շքեղ՝ «ճաշասենյակային» տեսակներով: Առաջինները, իբրև կանոն, կիելով մրի հետքեր, պարաստված են իոշոթահատիկ ավազով հունցած կավախմորից. լավորակ անոթները սակավ են հանդիպում: Այդպիսիներից է օրինակ սև անփայլ մակերես, գնդաձև իրան և դուրս ճկված շուրթ ունեցողը: Վերջինիս սկավառակաձև կափարիչը, որը շրջանաձև փորվածքների շարքով է զարդարված, երկգագաթ բոնակ ունի (աղ. LXV9, 10): Ինչ վերաբերում է մյուս կճուճներին, ապա դրանց սև կամ գորշ անփայլ մակերեսները զարդարված են սեղմմամբ ստացված ալիքաձև գծերով, փոսիկների շարքով, հատիկներով, Վերջիններս մի դեպքում զարդարում են և անոթներից մեկի շուրթը: Առկա են և ամբողջությամբ

անգարդ և կամ լոկ ակոսներով զարդարվածներ (աղ. LXIII, 1,2, LXVI, 5, LXVII, 6, LXIX, 33, LXXIV, 13, LXXV, 5,6):

Կճուճների երկոտրոդ խուսբը պատրաստված է լավ հունցած մանրավազ եավաշաղախից: Ունեն սև փայլեցրած մակերես. սև կամ գորշ խամրած մակերեսով անոթները համեմատաբար սակավ են: Փքուն կամ գնդաձև իրան. գոգավորվող կարճ վիզ և դուրս կլորացող շուրթ ունեցող այս անոթները զարդարված են ակոսներով, ուղղահայաց իջնող ուռուցիկ գծերով և կամ ծվածիկ ելունդներով, մատնեքով, Առանձին նմուշների իրանը ստորին հատվածում զարդարված է սեղմամբ ստացված գծերով (աղ. LXIV, 5,6, LXVI, 2, LXVII, 4, LXVIII, 5, LXX, 2,4,5, LXXVI, 16,17): Նկարագրված անոթների զուգահեռները վորը թվարկված բազմաթիվ այլ հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում են:

Ծորակավոր անոթ - փքուն իրանով, կարճ վզով և դուրս ճկված շուրթով այս անոթի ուսի վրա ծորակ է ամրացված, որի վերին եզրից անոթի հակադիր կողմն է ձգվում կոնտրոնական հատվածում աղեղնաձև և ծայրերում ծնկաձև, ծևավորված տեսքով կանթը: Կճուճի տեսք ունեցող այս անոթի գորշ անփայլ մակերեսն ուսի մասում զարդարված է չորս ակոսագոտիներով ու դրանց միջև տարված թեք փորագիր գծերով (աղ. LXV, 6): Ծորակավոր անոթները մ.թ.ա. I հազ. համալիրների բնորոշ նյութերից են հանդիսանում: Շիրակավանի նմուշը, սակայն, ծևավոր կանթի ձևով նմանվում է Մինգեչաուրի IV դամբարանաքմբից (*Аславов Г., Вацдов А., Ионе И.*, 1959, աղ. XLII, 2,3), Խնձորեսկից, Դվինից (նյութերը հրատարակված չեն) և մ.թ.ա. IX-VIII դդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից հայտնաբերվածներին:

Կարասաձև երկկանթ անոթներ - իրնգ օրինակով են ներկայացված, որոնցից չորսի իրանը ձգված անեք ունի, իսկ մեկինը գնդաձև է (աղ. LXX, 6): Անոթներից մեկն ավարտվում է դուրս թեքվող կարճ վզով (աղ. LXVI, 4). մյուսների մոտ այն դուրս ճկվեղ, կլորացող տեսք ունի (աղ. LXXVI, 20-22): Այս կամ գորշ անփայլ մակերեսներով այս անոթներն ուսի մասում զարդարված են ակոսագոտիներով ու փորագիր ալիքագծերով, Ինչպես նախորդ փուլերի համանման անոթները, սրանք ևս իրանի հակադիր կողմերում տափակ օրակաձև կանթեր ունեն:

Քրեղաններ - ներկայացված են ինչպես նախկոնից եկող տեսակներով, այնպես էլ նոր ձևերով: Առաջինների թվին են պատկանում կլորացող և կամ վեթին մասում ուղիղ կողերով իրան ունեցողները, որոնք ավարտվում են դուրս ճկված կլորացող շուրթով (աղ. LXIII, 3-5, LXVI, 6-7): Նորույթ չեն կոսագնդաձև իրանով (աղ. LXVII) և կամ ծալքավորված կողերով քրեղանները, որոնց մի մասը ավարտվում է իրանից առանձնացող ուղիղ շրթով (աղ. LXVI, 8, LXVII, 8, LXXI, 18, LXXIII, 6-9, LXXVI, 18): Հայտնի ձևերով ու ստացման եղանակներով են ներկայացված և ամանների սև, դեղնակարմրավուն, շագանակազույն ու գորշ խամրած, երբեմն փայլեցրած մակերեսներից տարված զարդերը, դրանք ակոսագոտիներ են, սեղմամբ ստացված գծեր, որոնք առանձին դեպքերում տարված են ամանի երկու մակերեսներից: Այդուհանդերձ այս ամանների վրա տեսնում ենք հատկանիշներ, որոնք նախորդ փուլում հազվադեպ հանդիպելով, այս շրջանում բնորոշ են դառնում և կամ առաջին անգամ են

հանդիպում: Այս տեսակետից հետաքրքիր են օղակաձև, բայց հատկապես ծնկաձև, ճկվածքների միջոցով եռագագաթ տեսք ունեցող կանթերը (աղ. LXXVI, 8. LXXVII, 8. LXXIII, 6): Ուշագրավ են և շեշտված երկկտցածև շուրթ ունեցող քրեղանները, որոնք իրենց եզակե նախաձևը ունենալով նախորդ դարաշրջանի վերջում (ավերված դամբարանից հայտնարեղվածի շուրթը ավելի շուտ միակտուց տեսք ունի), այս փուլին բնորոշ գծերից են հանդիսանում (աղ. LXXIX, 34,35): Ուշադրություն է գրավում և ծալքի ձևը. նախորդ շրջանին հասկանալիան. կլորացող գագաթներով ալիքները ձեռք են բերում շեշտված անցումներ:

Քրեղանների նկարագրված տարբերակների զուգահեռները բազմաթիվ են մ.թ.ա. IX-VIII դդ. հուշարձաններում: Այդպիսիները տեսնում ենք Կարմիր-բլուրում, Մեծամորում, Դվինում, Գեղամի-աղբյուր և Աստղի-բլուր հուշարձաններում. Բեշտաշենում և համաժամանակյա այլ հուշարձաններում (*Мартиросян А.А.*, 1961, նկ. 21b: *Есаян С.А.*, 1976, աղ.120, 17,20, 125, 2, 126, 5-7, 129, 8: *Խանգաղյան Է.Վ.*, *Սկրտչյան Վ.*, *Պարսամյան Է.*, 1973, նկ.72, 165, աղ. XIV, XV: *Кущнарева К.Х.*, 1977, նկ. 36. XXI: *Кухтян Б.А.*, 1941, աղ. LXVIII և այլն):

Սկոտեղներ - սև կամ գորշ անփայլ, երբեմն դեղնա-կարմրավուն մակերեսով այս խոշոր, փոված տեսքով ամանները մի դեպքում ունեն թեթևակի կլորացող, մյուսում՝ հատակից կտրուկ թեթևող ուղիղ կողեր: Ամաններն ունեն դեպի դուրս թեք կտրած կամ կլորացող դուրս ճկված շուրթ, որոնց տակից ակոսագոտիներ են անցնում: Վերջիններս առանձին նմուշների վրա օղակում են և ամանի ներքին մակերեսը (աղ. LXXIX, 34,35. LXXI, 17, LXXII, 11, LXXV, 9): Այս ամանների զուգահեռները տեսնում ենք էլառից, Դվինից (*Խանգաղյան Է. Վ.*, 1979, էջ 85-86, նկ. 120: *Кущнарева К.Х.*, 1977, նկ. 36, 3, 39, 1), Մինգեչաուրից (*Асланов Г., Ваидов А. « Ионе И.*, 1959, աղ. XXXVIII, 15), Ամթավոռից (*Абрамишвили Р.*, 1957, էջ 20) և եետազոավող ժամանակաշրջանի այլ հուշարձաններից:

Թաս-գավաթներ - երկուսը սև, անփայլ մակերեսով, շրթից սկեվեղ օղակաձև ու կամարաձև կանթերով, օղակաձև ռարձր նստուկով ամաններ են: Դրանցից մեկի կողերը ծալքավորված են և ստորին կտրուկ նեղացող մասում զարդարված են փորագիր, անկյունաձև գծերով (աղ. LXVIII, 1): Մյուսը, որը թերի է. նստուկը եզրին պարանաձև զարդ ունի (աղ. LXXV, 7):

Գավաթների այլ տարբերակ են ներկայացնում սև կամ դարչնագույն, թույլ փայլեցրած մակերեսով, երկկոնիկ իրանով ամանները, որոնք նույնպես կամարաձև կանթեր ունեն: Այս խեցանոթների վերին հատվածները ծալքավորված են (աղ. LXV, 5. LXVII, 9): Զգված օղակաձև կանթ ունի և ամաններից վերջինը, որի ուղիղ կողերը իրանին գլանի տեսք են հաղորդում: Այս թասի իրանը վերին մասում ակոսագոտի ունի (աղ. LXXV, 8):

Խեցանոթների քննված տարրերակների զուգահեռները ռազմաթիվ են հեաազոավող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում (Ոսկեեսակ, Քեթի, Սիսիան, Անգեղակոթ, Կարալա և այլն: Տե՛ս *Петросян Л.А.*, 1989, աղ. 70, 2, 67, 17, 64, 6, 66, 9-11: *Խնկիկյան Օ.*, 1978, աղ. II: *Казиев С.М.*, 1965, էջ 246-247, աղ. II, 8 և այլն):

Չնարակված ամաններ. Գերկայացված են ֆայսնսից պատրաստված երկու մոնուշների պատկանող ռեկորներով: Դրանցից մեկի քառակող զարդատուփի մաս է. որի կողերից մեկի վրա անցք է արված: Իրը ծածկված է երկնագույն ջնարակով (սղ. LXIII, 7): Երկնագույն ջնարակով է ծածկված և ամաններից մյուսը. որը. ինչպես և նախորդը, կտրվածքում սպիտակ գույն ունի: Այս ռեկորները, սակայն, կիսագնդածև թասի մասեր են, որոնցից երևում է, թե այն ավարտվոլ է նուրբ, սրվող շրթով: Թասի շրթի տակից իրար զուգահեռ տարված են սեղմմամբ ստացված հորիզոնական գծեր: Ամանի ստորին մասը զարդարված է նույն ելւնակիվ ստացված գծերի մի քանի շարքով, որոնցից չորսն են պահպանված (աղ. LXIII, 6):

Ֆայսնսից պատրաստված տարրեր տեսակների ջնարակված ամանները Հայաստանում և ընդհանրապես Անդրկովկասում եզակի մոնուշներով են հայտնաբերված: Այդպիսիները եայտնի են Մեծամորից (*Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, էջ 44, 45*), Լոռի-Բերդից (*Деведжян С.Г., 1981, էջ 53-55, նկ.17*), Վանաձորից (*Караханян Г., Мирзоян В., 1976, էջ 66*), Օշականից (*Есаян С., Калавтарян А., 1988, էջ 97*), Աելի-գելե II սրրարանից (*Мамаяшвили Н.Ф., 1970, էջ 5-6*) և մթա. X-VIIIդդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից. ինչը և հաշկի առնելով, հետազոտողները դրանք թվագրող նյութ էին դիտում: Նորագույն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ջնարակված իրերը Անդրկովկասում երևան են եկել մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում (*Пивцхелаурн К.Н., 1979, էջ 41*):

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ալեբաստրից պատրաստված փոքր թասը: Ցածրանիստ իրանով այս ամանը ունի փոքր նստուկ և օղակածև լայն կանթ: Վերջինիս մակերեսը գաղբարված է ոչ խորը ակոսներով. այդպիսիները զարդարում են սև թասի մակերեսը (աղ. LXXII, 2-2ր): Ամենայն հավանականությամբ ներմուծված արտսուղրանք հանդիսացող այս իրի զուգահեռները ներկայումս մեզ հայտնի չեն: Կարող ենք նշել միայն, որ Օշականի № 97 դամրարանից, որը հետազոտողի կողմից թվագրված է մ.թ.ա. XI-Xդդ. (*Есаян С.А., Калавтарян А.А., 1988, էջ 97, աղ. С, 1*), հայտնաբերված է գավազանի ալեբաստրե ծայրակալ:

Ավարտելով եայտնաբերված նյութերի քննությունը, նկատում ենք, որ դրանց մի զգալի մասը, շարունակելով նախկինից եկող ավանդույթները (այդ առավել ցայտուն է դիտվում № 5 դամրարանի նյութերի քննության ընթացքում, որոնք թերևս փոքր-ինչ վաղ են), հանդիպում է և հետազոտվող դարաշրջանում: Այդ նյութերին զուգահեռ, սակայն, երևան են գալիս և այնպիսիները, որոնք անժանոթ լիսելով նախորդ փուլերում, լայն տարածում են ստանում ու ընդորշ դառնում մ.թ.ա. VIIIդ. սկսած (օր. ներձկված մեջքով ապարանջանները, շիզդերը, ընդերկայնական ճկվածքով կանթերը և այլն): Ելնելով նյութի այս երկվությունից, տվյալ ժամանակաշրջանին ընդորշ հատկանիշների առկայությունից (օր. երկսապատ կամ եռասապատ ու ձևավոր կանթերը և այլն) ինչպես և ռերված զուգահեռներից, դամրարանների այս խումբն ու I պեղավայրի VIII կառույցը թվագրում ենք մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.: